

משקוף מעוטר מבית־הכנסת בקצביה

שבר משקוף מדבורה, ובו תבליט נשר פרוש כנפיים
 חזר במקורו. מעל לכנף כתובת: "עבד תרעה"

של קצרין. חלקי קשת בכיור ארכיטרב מקורן כנראה בקשת משחררת מעל לפתח. כן נמצאו אבני גזית השייכות לגמלון, כרכובים וחלקי ספסלים. בבית סורי בדרום-מערב הכפר נמצא משקוף, שמקורו ודאי בבית-הכנסת – אולי של פתח צדדי. על המשקוף תבליט היכלית המסמל את ארון הקודש ומשני צדיו – שתי מנורות שבעת הקנים. בכפר נמצאה אבן נוספת ועליה חרותה מנורה וכן אבן שעליה כתובת ארמית שלא פוענחה. דמיונו הארכיטקטוני המובהק של בית-כנסת זה לבית-הכנסת שבקצרין, מלמד שהוא נבנה באותו פרק זמן, כנראה בראשית המאה ה-6 לסה"נ.

יהודיה

בית-הכנסת ביהודיה נבנה בקצה הכפר, ממש מעל למצוק של קניון היהודיה. נדבך אחד של אבני גזית שרד מן הקיר הדרומי ביסודות בית סורי. עמוד אחד מבצבץ מעל פני הקרקע, אך אין די נתונים להשלמת התכנית ללא חפירה יסודית. בבתי הכפר נתגלו בשימוש משני חלקים מבית-הכנסת וביניהם משקוף שמסגרתו זהה לפתח בית-הכנסת בקצרין. במרכז המשקוף זר ובתוכו ורדה ולצידו אמפורה, שריגי גפן וקיסוס. שתיים מכותרות העמודים מעוצבות בסגנון יוני וזהות לכותרות בית-הכנסת בקצרין. ניתן, על כן, לתארכו לראשית המאה ה-6 לסה"נ.

ח' קצביה

האתר נמצא על גבעה ממערב לכביש יהודיה – חושניה, 1.3 ק"מ מדרום-מערב לקצביה אל-ג'ידה. בין בתי הכפר נמצאו כמה פריטים שמקורם בבית-כנסת שמקומו לא הוברר. ביניהם שבר משקוף בסגנון קצרין ועליו תבליט נשר פרוש כנפיים, נשר נוסף מגולף תלת מימדי עמד כנראה בקדקד הגמלון וכן חוליות עמודים וכרכובים. על אחת האבנים נמצאה חרותת מנורה בת 11 קנים.

דבורה

דבורה נזכרת בתרגום יותנן לדברים ד' מג בשם "דברה בבתנין", וזוהתה כנראה על-ידי חכמים במאה ה-4 לסה"נ עם גולן בבשן. האתר נמצא כ-5 ק"מ מצפון-מזרח לגשר בנות יעקב.

היה זה הכפר היהודי הגדול ביותר בגולן והוא כלל שלושים מבנים ויותר, ואזור תעשייה, שבו נתגלו שישה בתי בד. בכפר נמצאו כתובות יהודיות ועשרות פריטים ארכיטקטוניים שמקורם כנראה בשני מבני ציבור, אולי בית-כנסת ובית מדרש. שני המבנים עמדו בראש המדרון בחלקו המזרחי של הישוב העתיק. שרידיהם פורקו לגמרי ונמצאו בשימוש משני בכפר. בין הפריטים שנמצאו – משקופים, אבני מזוזה ואבני בניין, עם עיטורי תבליטים עשירים ביותר וכתובות עבריות, ביניהן כתובת על משקוף מעוטר בתוך זר – "זהו בית מדרשו של רבי אליעזר הקפר".

אבן קשת מבית-הכנסת ביהודיה

זכרונות מחפירות בית-הכנסת בחמת-גדר בשנת 1932

נחמן אביגד

לחמת-גדר זכות ראשונים בתולדות חקר הגולן. זהו האתר הראשון בחבל ארץ זה, שבו נערכה חפירה ארכיאולוגית של ממש. לפני כן נתגלו בגולן רק שרידים מעל פני השטח ולא במהלך חפירות. ניתן על כן לראות בחפירות חמת-גדר את ראשית חקירת הגולן בידי יהודים. הגולן כולו היה אז בשטח סוריה וממילא היה נעול בפנינו. רק חמת-גדר, אפס קצהו של הגולן הדרומי, היתה בגבולות ארץ-ישראל המנדטורית.

החפירות בחמת-גדר, היא אל-חמה הערבית, החלו בעקבות גילוי מקרי של קטעי פסיפס בתל-באני שבבקעת אל-חמה. האוניברסיטה העברית קיבלה רשיון לחפירה ממחלקת העתיקות, לפני 53 שנים; זהו פרק זמן ארוך למדי בחיי אדם גם כשהוא עוסק בארכיאולוגיה. מאנשי הצוות שמנה ארבעה חופרים, הלכו לעולמם שלושה: מנהל החפירות פרופ' א"ל סוקניק, האדריכל יעקב פינקרפלד והצלם יוסף שווייג, יהי זכרם ברוך. אליהם ניתן לצרף גם את פרופ' נלסון גליק ז"ל, שחפר אחריו וגילה את הישוב מתקופת הברונזה הקדומה.

כאשר הגענו לחמת-גדר באוקטובר 1932 היו המרחצאות סגורים. את פנינו קיבל בעל הזיכיון הערבי סולימן ביי נציף, שהעמיד לרשותנו חדרים אחדים. הוא גילה עניין רב בעבודתנו והגיש לנו כל עזרה אפשרית. סוקניק כותב, שהאיש אף הרים תרומה לפירסום הדו"ח של החפירה.¹ הסכום היה קטן, אבל היתה זו מחווה גדולה.

למעלה: הקטע המרכזי בפסיפס בית-הכנסת (משוחזר בחלקו); זוג אריות לצידי כתובת ארמית

עבדו אתנו שתי קבוצות של פועלים. קבוצה של "השומר הצעיר" הרוסי שישבה במושבה כנרת וקבוצת פועלים מערביי המקום. החפירות נמשכו 16 ימים. בזמן קצר זה הספקנו לחשוף את שרידי בית-הכנסת והפסיפסים. בדקנו ורשמנו את שרידי המרחצאות הרומיים ואת שרידי התיאטרון שנראו לעין, וערכנו סיורים בסביבה הקרובה: במוחיבה עם מעיינותיה ומערת הנטיפים שלה, ובאום קיס, היא גדר העתיקה, השוכנת על הגבעות שמעבר הירמוך דרומה.

חשיפת בית-הכנסת היתה, כמובן, מאורע רב משמעות ומרגש עבורנו. רק שנתיים לפני כן חפרנו בבית-אלפא, שם חשפנו את בית-הכנסת השלם הראשון בארץ, שלפיו ניתן היה לקבוע לראשונה את טיפוס בית-הכנסת מהתקופה הביזאנטית (להבדיל מבתי-הכנסת הגליליים). לפני כן היה ידוע רק בית-הכנסת בנערן, שהיה הרוס מאד ולא נודעו כל פרטיו. עיקרי הסימנים של טיפוס בית-הכנסת האמור הם התכנית הבסיליקאלית, האפסיס הפונה לכיוון ירושלים, פתח הכניסה שממול האפסיס ורצפת הפסיפס. בחמת-גדר גילינו בית-כנסת שני מטיפוס זה, שיש בו רק כמה שינויים לא מהותיים, כגון אפסיס פנימי ולא חיצוני ופתח כניסה מהצד ולא ממול. בנוסף לכך יש בו חדרים נספחים אחדים.²

ההבדל העיקרי בין שני בתי-הכנסת טמון בתוכנם של עיטורי הפסיפסים. כולם מכירים את הרצפה בבית-אלפא וזוכרים ודאי את שפע האיורים והסמלים: גלגל המזלות, עקדת יצחק, ארון הקודש ומכלול תשמישי הקדושה. יצירה רבת חן של אמנות עממית, שהושקעו בה הרבה תמימות וחום, להנאת מבקרי בית-הכנסת, שיכלו להזין את עיניהם בתמונות בעלות תוכן דתי עמוק. בכתובת שברצפה מסופר שתושבי המקום תרמו מתנובת השדה (חיטים) להתקנת הפסיפס. זאת היתה תרומה קולקטיבית ואנונימית, ללא הזכרת שמות התורמים. היה זה ישוב חקלאי כפרי, דבר שניתן להסיק גם מן הסגנון הכפרי, הפרימיטיבי, של אמנות הפסיפס המאפיין את הרצפה בבית-אלפא.

שונה הדבר בחמת-גדר. כאן, המוטיב הפיגורטיבי היחיד ברצפה הוא דמותם של שני אריות העומדים בצורה הראלדית משני צדי זר עגול ובו כתובת בארמית.³ מאחורי כל אריה ניצב עץ ברוש. שאר העיטורים ברצפה הם דגמים גיאומטריים שגרתיים.

הרצפה היתה פגומה מאד, אבל לא היו בה מוטיבים נעלמים. ניתוח משווה בין שתי הרצפות מגלה את השוני הרב ברקע האמנותי, החברתי והכלכלי המונח ביסוד כל אחת משתי היצירות האלה. את הרמה האמנותית אפשר להדגים בצורת האריות בשני הפסיפסים. האריות בבית-אלפא ללא הכתובת "אריה" לצידם – אך בקושי היה אפשר לזהותם. לעומת זאת מצטיין האריה מחמת-גדר בהופעתו המרשימה, כיאה למעמדו הרם בין החיות. פרנסי בית-הכנסת בחמת-גדר הפקידו את המלאכה בידי אמן פסיפס מעולה כיאה לקהילה אמידה.

שונה הדבר כאשר באים לבחון את האריות באשר לתפקידיהם. האריות בבית-אלפא שמרו על ארון הקודש ועל יתר תשמישי הקדושה. ללא ספק תפקיד מכובד, בעל תוכן דתי עמוק. בחמת-גדר לעומת זאת שמרו האריות על לוח זכרון של תורמים. ההבדל גדול, כהבדל בין קודש לחול. גם ביתר חלקי הרצפה של חמת-גדר אין כל עיטור בעל תוכן דתי או סמלי.

על חוסר העיטורים מפצות אותנו הכתובות הרבות המצויות ברצפה שבחמת-גדר. טמון בהן מידע בעל עניין חברתי רב. כאמור מכילות הכתובות רשימות של תורמים וברכות קצרות. מי הם התורמים האלה ואיזה סוג של מתפללים הם מייצגים? בכתובת הראשית שבעיגול נזכרים שישה אנשים בני משפחה אחת, שלכולם, פרט לאחד שמות זרים כגון: הופליס, פרוטון, סלוסטיס וכד'. הם קרויים בתארים קירוס או קירה כלומר,

אדון או גברת. אחד מהם נושא את התואר קומס, שהוא תואר של משרה בכירה בפקידות הממשל הביזאנטי. לפי הקודקס של תיאודוסיוס משנת 438 לסה"נ אסור היה ליהודים לשאת תואר זה. סוקניק ראה על כן בשנה זו את התאריך האפשרי הנמוך ביותר לבניית בית-הכנסת או להתקנת הפסיפס שלו, כלומר אמצע המאה החמישית. אנשים אלה תרמו לבית-הכנסת חמישה דינרים של זהב. כנראה שהיה זה סכום נכבד מאד, שכן הוא זיכה אותם לא רק במקום מכובד בכתובת ההקדשה, אלא גם במשמר כבוד של שני אריות.

פרטים נוספים כלולים ברשימות אחרות של תורמים, שבהן מוזכר כל תורם בשמו ובסכום הכסף שתרם. רבי תנחום הלוי בר חליפה, למשל, נתן טרימיסין אחד; פטריק מכפר עקביה ויוסה בר דוסתי מכפר נחום נתנו שלושה גרמין וכדומה. עניין מיוחד יש כמובן בתוספת שמות המקומות שמשם באו התורמים כפר עקביה, כפר נחום, סוסיתא, ציפורי עמאוס וארבל. מתברר אפוא, שהתורמים לבניית בית-הכנסת בחמת-גדר לא היו מתושבי המקום הקבועים, אלא מתרחצים שבאו אליה כדי להירפא, מעין מתפללים עונתיים שהתחלפו לעתים מזומנות. מכאן נובע ההבדל המהותי בין התוכן העמוק של עיטורי הפסיפס בבית-אלפא לבין התוכן העיסקי הפורמלי שבחמת-גדר.

דבר זה אינו גורע, כמובן, מחשיבותה של רצפת הפסיפס בחמת-גדר ומן הראוי יהיה שרצפה זו, שנהרסה בינתיים בשגגה או בזדון, תשוקם. כך לפחות לגבי הטבלה הראשית שבה – האריות והכתובת. מן הדין שבעלי הזיכיון למרחצאות בימינו יקבלו על עצמם את המשימה החשובה הזאת וידאגו לשמירת האתר בעתיד.

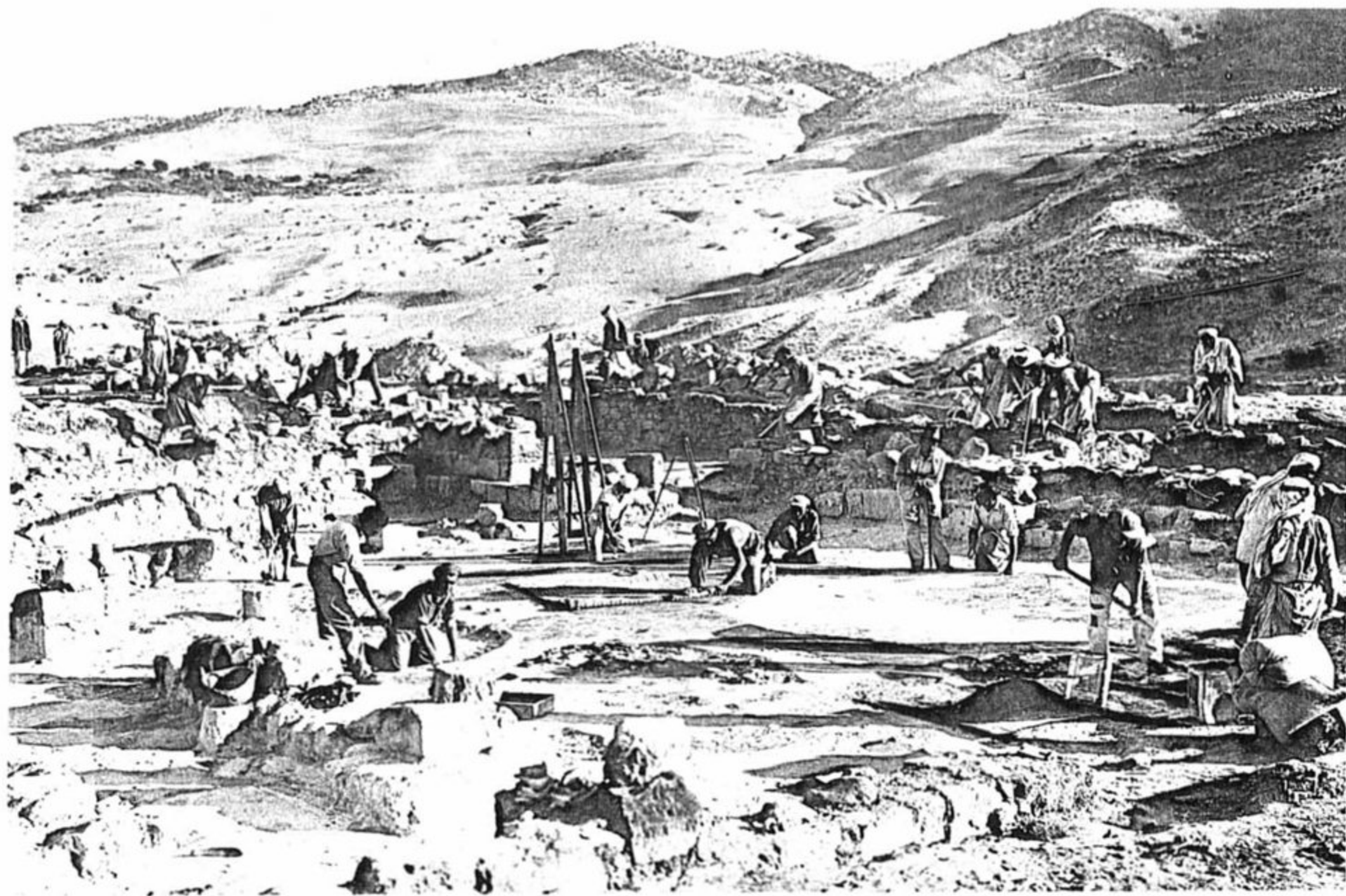
לא רק הכתובות מספרות לנו על המבקרים בחמת-גדר; גם בספרות חז"ל נזכרים חכמים שבאו להתרחץ בה. הבולט שביניהם היה רבי יהודה הנשיא בכבודו ובעצמו. עליו אומר רבי חנינא: "עולין היינו עם רבי לחמת-גדר".⁴ באותה התקופה (רבי חי במחצית השנייה של המאה ה'ה') התפללו ודאי בבית-כנסת יותר קדום, ואמנם נמסר לי שלאחרונה נתגלו מתחת לרצפה הנוכחית שרידים יותר קדומים, אבל הדבר עוד לא נבדק כהלכה. ממקורות חז"ל משתמעת העובדה המעניינת, שיהודים התרחצו בחמת-גדר גם בשבת. בגמרא הדנה בהילכות רחצה בשבת אנו קוראים: "תנו רבנן, רוחצים במי גדר, במי חמתן, במי עסיא ובמי טבריא, אבל לא בים הגדול ולא בימא של סדום".⁵ אבל הדרך מגדר לחמת-גדר רחוקה היא ואיך פוטרים את בעיית תחום השבת? על כך נאמר שרבי יהודה הנשיא התיר "שיהיו בני גדר יורדין לחמתה ועולין לגדר, ובני חמתה אינן עולין לגדר".⁶ בדומה לכך התיר רבי לאנשי מגדל-גדר (מוחייבה?) לבוא לחמת-גדר בשבת. רוצה לומר שלא רק להתרחץ היה מותר בשבת, אלא לבוא לשם כך גם ממקומות אחרים, הנמצאים מחוץ לתחום שבת (על כך ייאמר במשפט מוסגר: מי יתנו רבי מתיר כזה בימינו אלה!) אם ברבי יהודה הנשיא עסקינן, ארשה לעצמי לסטות אל עבר נושא אחר שהעסיק אותנו בבית-שערים, ושיש לו זיקה גם לחמת-גדר. החפירות החדשות בחמת-גדר, חשפו את בית המרחץ הרומי על כל אגפיו ואולמותיו המפוארים.⁷ הממצאים מצביעים על כך שבאולמות אלה, או בקצתם, היו ניצבים פסלים כמנהג בתי המרחץ הגדולים בעולם הרומאי. ונשאלת השאלה: כיצד בא רבי יהודה הנשיא אל בית-מרחץ כזה שהיו בו פסלים?

את התשובה לכך יש לחפש במעשה הידוע ברבי גמליאל השני, מגדולי התנאים במאה ה' לספירה, שעליו מסופר שהלך לבית מרחץ שבו עמד פסל אפרודיטה. הוא תירץ את המעשה בכך, שאין זה אלא בית מרחץ, וכי הפסל נמצא בו לנוי בלבד, וגם עכו"ם אינם מייחסים לו שום קדושה ועל כן טפל הוא.⁸ רבי יהודה הנשיא ודאי היה מחונן באותה

משלחת החפירות בחמת גדר (עם מתנדבים ממשקי הסביבה ופועלים ערבים). נראים: במרכז, סוקניק. שני משמאל, האדריכל פינקרפלד ושלישי משמאל, אביגד. שני מימין, צלם המשלחת, שוויג (צילום מ-1932)

החפירות בבית הכנסת בחמת גדר (1932). מימין, סוקניק, משמאל, אביגד

סוקניק ואביגד בסיורם בדרום הגולן (ספטמבר 1933)

מידה של רוח סובלנות ורוחב דעת בנושאים כאלה. לזכותו זוקפים אנו את ההיתר שניתן להשתמש באמנות העיטור הפיגוראטיבית בקברים של בית שערים. ולבסוף אזכיר עוד סוג של מתרחצים בחמת-גדר, לא בעבר הרחוק, אלא בעבר הקרוב, מימי החפירות. כל יום אחרי העבודה, היינו זקוקים כמובן לרחיצה. היו שהתקלחו, אבל המהדרין התרחצו במעיין החם, כל יום במשך שבועיים. היוזמים לכך היו חברי הקיבוצים שעבדו עמנו, והצטרפו אליהם שווייג ואנוכי. הרחיצה הזאת לא היתה מרעננת במיוחד, אבל חשבנו שאם זה טוב לחולים, על אחת כמה וכמה יהיה טוב הדבר לבריאים – מעין רפואה מונעת, אבל המציאות היתה שונה. לאחר רחיצה של שבועיים הותקפנו שנינו בכאבי-גב חזקים מסוג הכאבים שבגללם באים בדרך כלל לטבול במעיינות החמים. הרופא שטיפל בשווייג אחרי שובו לירושלים הסביר תופעה זו כריאקציה של הגוף הבריא לרחיצה במעיינות הגפרית. רוצה לומר: אל תכניס את גופך הבריא ל"מיטה חולה" של גפרית! אסיים את דברי בנספח קצר, שאינו נוגע אמנם לחמת-גדר, אך הוא קשור קשר אמיץ לחקר הגולן. פרופ' סוקניק ז"ל, שחקר את בתי-הכנסת בגליל, נשא תמיד עיניו לשרידי בתי-הכנסת, שנתגלו בגולן בסוף המאה הקודמת על-ידי נוסעים וחוקרים שונים. הדבר לא נסתייע בידו, שכן כל המקומות היו מעבר לגבול הסורי. באחד ממאמריו מתאר סוקניק כיצד הצליח ב-1928 להגיע בלוויית צלם לאום אל-קנאטיר ולצלם את חורבות בית-הכנסת שפירסמו קודם לכן קוהל וואצינגר. הוא נסתייע בהדרכה של שני ספנים ובתחבולות שנהג במשא ומתן עם שבט הבדווים במקום.

עם גמר החפירות בחמת-גדר, באמצע נובמבר 1932, החליט סוקניק לנצל את שהותנו בסביבה זו ולקפוץ לביקור קצר מזרחה לכנרת. ללא כל סידורים פורמליים יצאנו ארבעתנו מטבריה בסירה אל החוף של בטיחה. משם הגענו ללא בעיות לחורבת כנף. שם מצאנו,

רשמנו וצילמנו את חלקי השער המגולפים ואת כתובת המשקוף שאותם מצא לראשונה לורנס אוליפנט בסוף המאה שעברה. חזרנו לסירה בשעה מאוחרת. אחרי שהתרחקנו מהחוף התחילה סערה שהלכה וגברה. טולטלנו בים הסוער שעות אחדות בחשיכה מוחלטת והמצב נעשה מדאיג. בעיקר סבל מן הטלטולים חברנו שווייג ז"ל, שהתפתל מכאבי-גב חזקים שקיבלם בחמת-גדר. במלון דאגו לנו ופנו למשטרה וזו שלחה סירה לחפשנו, ובשעה מאוחרת בלילה הופיעה סירת משטרה, שהביאה אותנו לחוף מבטחים בטבריה.

פעם אחרת, ואינני זוכר את התאריך, רצה סוקניק להגיע אל העיירה פיק (אפיק), כדי לחפש את העמוד שחרותה בו הכתובת "אנה יהודה חזאנה", לצלמה ולהעתיקה. הלכנו דרך הוואדי (היום נחל עין-גב) המוביל ישר לפיק. אבל עוד לפני שהגענו ליעדנו נעצרנו על-ידי השוטרים הסוריים שביקשו מאתנו ניירות, ומשאלה לא נמצאו ברשותנו, הובלנו אל הקאימקאם בפיק. הלה כיבד אותנו בספל קפה. סוקניק ניסה להפעיל את כל כוח השכנוע שלו בדבר חשיבות שליחותנו, אבל לבסוף שילח אותנו הפקיד אחר כבוד כלעומת שבאנו, מבלי שהרשה לנו לחפש את העמוד בעיירה, שכבר היינו בתוכה. "החדירה" האחרונה שלנו אל תוך הטריטוריה הסורית היתה בספטמבר 1933. ערכנו אז בדיקות ומדידות בבתי-הכנסת של כורזים ושל כפר-נחום, והתאכסנו בטבחה. באחד הימים יצאנו רכובים על סוסים, עברנו את הירדן ואחרי רכיבה של ארבע שעות הגענו לרפדיה או אר-רפיד שליד הירדן — צפונה, במקום שביקר שומאכר בסוף המאה שעברה וגילה כמה חלקים ארכיטקטוניים. מצאנו שלוש קונכיות אבן מגולפות שלא היו ידועות קודם לכן.

הסיפוק על התגלית הזאת היה גדול. רכוב על סוסו (ראה תמונה) הרגיש סוקניק כממשיך דרכם של חלוצי החוקרים במאה שעברה, שלגביהם היה לו תמיד רגש מיוחד. סוקניק ז"ל לא זכה לראות ש"לגיחות" האקראיות שלו לבתי-הכנסת בגולן, יש בימינו המשך מזהיר, בעקבות התנאים המדיניים החדשים. עוזרו הצעיר שרכב לצידו, ושהשתתף בכל הגיחות האלה, זכה לעומת זאת, להיות עד להתפתחות חדשה זו, שהצמיחה כנפיים לחקר הגולן בכלל ולחקר בתי-הכנסת העתיקים בפרט. יבואו על הברכה כל אותם החוקרים, הוותיקים ובפרט הצעירים, הלוקחים חלק בפעולה מבורכת זו.

ביבליוגרפיה

1. E.L. Sukenik: *The Ancient Synagogue of El-Hammeh Jerusalem*, 1935
2. שם, לוח 7.
3. שם, עמ' 37, ציור 11.
4. י' שבת פ"ד, ז, ע"א.
5. שבת קט, א.
6. י' עירובים פ"ה, כב, ע"ד.
7. י' הירשפלד וג. סולר, "המרחצאות הרומיים של חמת-גדר", קדמוניות י"ג, תש"ם — 1980, עמ' 66 — 76.
8. משנה עבודה זרה, ג, ד.
9. א"ל סוקניק, "בהרי הגולן" הטבע והארץ עמ' 1932, עמ' 16 — 22.

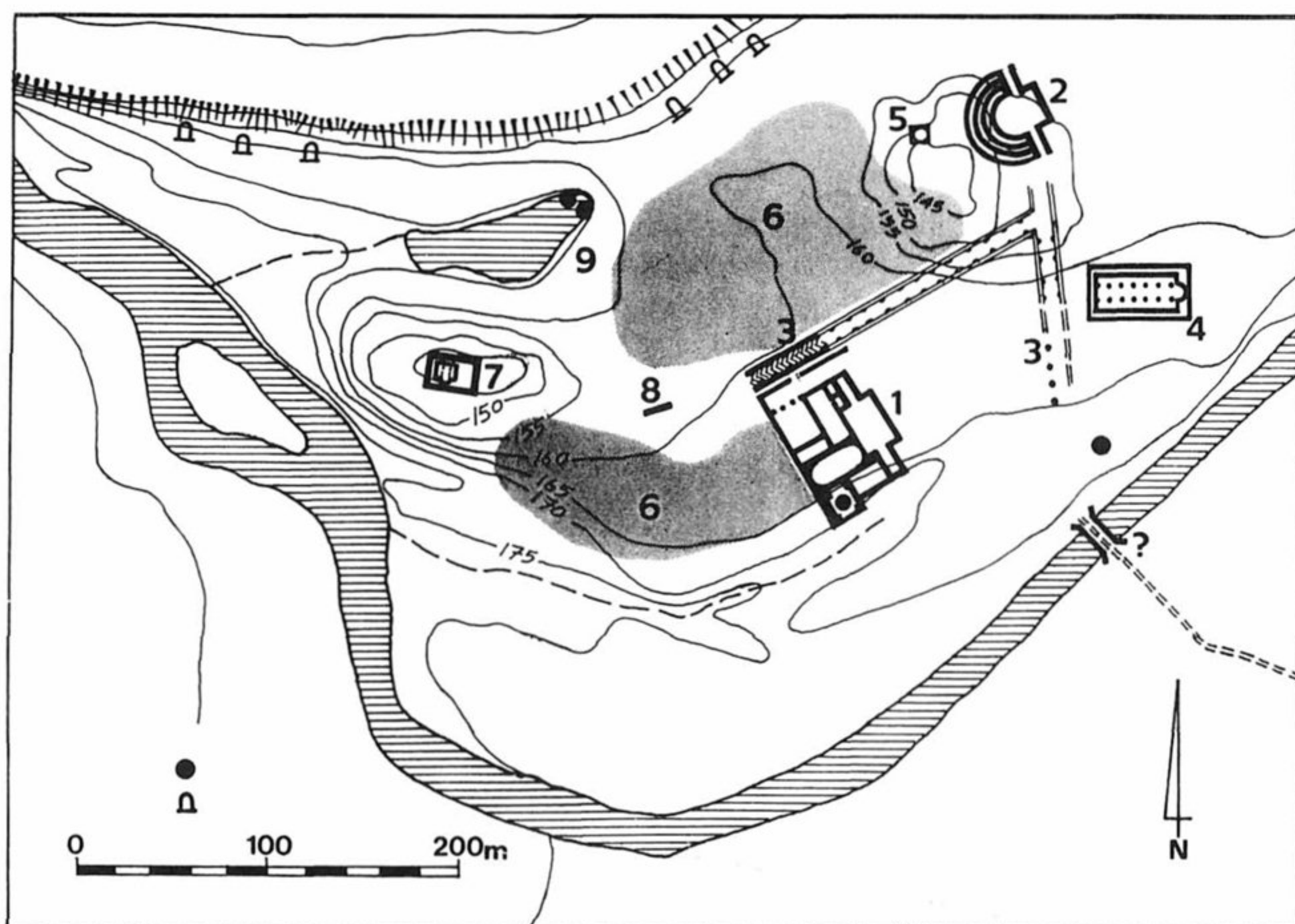
המרחצאות הרומיים בחמת גדר יזהר הירשפלד

התרבות ההלניסטית חדרה לארץ-ישראל באמצעות העיר היוונית, היא הפוליס. הערים היווניות התרכזו בשני אזורים עיקריים: ערי החוף ובהן עכו, קיסריה, אשקלון ועזה, וערי עבר הירדן המזרחי, שכללו את הערים החשובות שבין דמשק בצפון לרבת עמון (פילדלפיה) בדרום. על אלו האחרונות נמנתה גם העיר גדרה ופרוורה – חמת גדר, שעליה יסוב דיוננו.

בתקופה הרומית כונו ערי עבר הירדן המזרחי בשם דיקפוליס ("ברית עשר הערים"). בירתן היתה העיר בית שאן, אשר שימשה בתפקיד זה, בזכות מיקומה הגיאוגרפי המשובח, בבחינת חוליה מקשרת בין ערי החוף היווניות, לאלו שבעבר הירדן. ערי הדיקפוליס, שפריחתן החלה כבר בימי שליטי בית תלמי במאה השלישית לפסה"נ, נתקיימו ברציפות עד לסוף התקופה הביזנטית ואף לאחר מכן. לכל עיר היה תחום שליטה משלה, שכלל גם כפרים ועיירות מסביב, שהיו קשורים אליה. ערי הדיקפוליס

למעלה: אולם האומנות בחמת-גדר. האולם מקורה בקמרון צולב ומעבר עמודים מפואר, המעיד על עושרם של התושבים בתקופה הרומית-ביזנטית

תכנית המתאר של חמת גדר בתקופה הרומית-ביזאנטית
 1. המרחצאות הרומיים. 2. התיאטרון. 3. רחובות עמודים. 4. מבני הפולחן (כנסייה). 5. קבר רומי.
 6. אזור מגורים. 7. בית הכנסת. 8. מושבי אבן. 9. בריכת מים

שימשו מוקדי שלטון ומינהל באזורן. אחדות מהן, כמו גדרה ובית שאן התפרסמו בתרבותן העשירה ובאנשי הרוח שחיו בהן. הערים הצטיינו גם בבניין ובצורתן המרשימה, והוקמו בהן רחובות רחבים ושדרות עמודים נאות. הבנייה הציבורית המפוארת כללה מבני מינהל, מבני דת ושעשועים, כגון תיאטראות, בתי מרחץ ומזרקות. הרצון לשוות לעיר מראה מפואר, הביא לבנייתם של מונומנטים מרשימים ויוצאי דופן. כזה היה, למשל, המתחם האדיר שהוקדש לארטמיס בגרש, או מבנה הנימפאון רב המידות בפילדלפיה. אחד האתרים הגדולים והמפוארים ביותר במסכת זו, היה מכלול המרחצאות המונומנטאליים שנתגלה בחמת גדר.

המרחצאות בחמת גדר

במהלך החפירות שנערכו בחמת גדר, נחשף אחד ממכלולי המרחצאות המרשימים ביותר באימפריה הרומית. לפי עדותו של הביוגרף היווני אאונאפיוס, שביקר במקום במאה הרביעית לסה"נ, היו אלה המרחצאות השניים ביופיים באימפריה הרומית, ונפלו אך במעט מאלו של באיה במפרץ ניאפולי. לצד אופיים השימושי הצטיינו המרחצאות של חמת גדר בחזותם האדריכלית. במשך שש מאות השנים שבהם היו בשימוש, הם היו נושא לגאווה לתושביה ומקור הכנסה לא אכזב.

בשבע עונות חפירה נחשף רק חלק ממכלול המרחצאות, ועדיין קבורים במעבה האדמה – שער הכניסה המרכזי, חדרי מלתחות שונים וחדרי קבלה ואירוח. ואולם, גם

האולם הסגלגל בחמת גדר במלוא תפארתו (קירותיו נשתמרו לגובה 14 מ').
מבט לדרום-מערב

על סמך תוצאות החפירה החלקיות, נוכל לשחזר במידה רבה של ודאות את אופיו של האתר ותולדותיו בתקופה הרומית-ביזאנטית.

הקמת המרחצאות החלה כנראה באמצע המאה השנייה לסה"נ. היה זה "תור הזהב" של ערי הדיקפוליס, שבמהלכו נבנו מרבית מבני הציבור בגדרה. בכתובת אבדוקיה שנמצאה בחפירה, נזכר הקיסר הרומי אנטונינוס פיוס (138 – 161 לסה"נ). הדעת נותנת שהאיזכור איננו מקרי וכי בימי אותו קיסר ואולי אף בסיועו, הונח היסוד לבניין המרחצאות.

המרחצאות נזכרים לראשונה על-ידי אב הכנסיה אוריגינס, שחי במחצית המאה השלישית לסה"נ. במאה החמישית הגיע המבנה לשיא פרסומו וזכה לתנופת בנייה רבה. מעידות על כך חמש כתובות בנייה אימפריאליות שנמצאו ב"אולם המזרקות". בכתובות אלו נזכרים הקיסרית אבדוקיה (420 – 460), הקיסר אנסטסיוס (491 – 518) ומושל האזור שמקום מושבו היה בבית שאן. במחצית השנייה של המאה השישית ביקר בגדרה הנוסע אנטונינוס מפלקנטיה, המעיד, שתושבי המקום אימצו את המסורות המקראיות אודות אליהו הנביא וכינו על שמו את המרחצאות. לדבריו היה במקום מרכז ריפוי לחולי צרעת (פסוריאסיס?). במאה השביעית שופץ המקום בידי הח'ליף מועאווייה מייסד השושלת האומאית, כעדות הכתובת שנמצאה ב"אולם המזרקות". המרחצאות חרבו כנראה במאה השמינית או התשיעית. הגיאוגרף המוסלמי אל-מוקדסי, שחי במאה העשירית, מדבר עליהם בלשון עבר. המקום חרב ברעידת אדמה שעדות לה נמצאה במהלך החפירות.

אולם המזרקות, מבט לדרום

תאור המכלול

המרחצאות בחמת גדר הוקמו מסביב למעיין המינרלי, עין אל מקלה, הנובע בדרום האתר. בשולי המעיין נבנתה בריכת הרמה, שממנה הוזרמו המים לסדרת בריכות רחצה שנבנו בזו אחר זו. עד כה נחשפו שבע בריכות, שכל אחת מהן היתה באולם נפרד, שנבדל זה מזה בגודלו ובצורתו. בריכות החום השונות בכל אחד מן האולמות, איפשרו למתרחצים להסתגל בהדרגה לחום המים, בעת שעברו מאולם אחד למשנהו במסלול שהסתיים בבריכה הבנויה לצד המעיין.

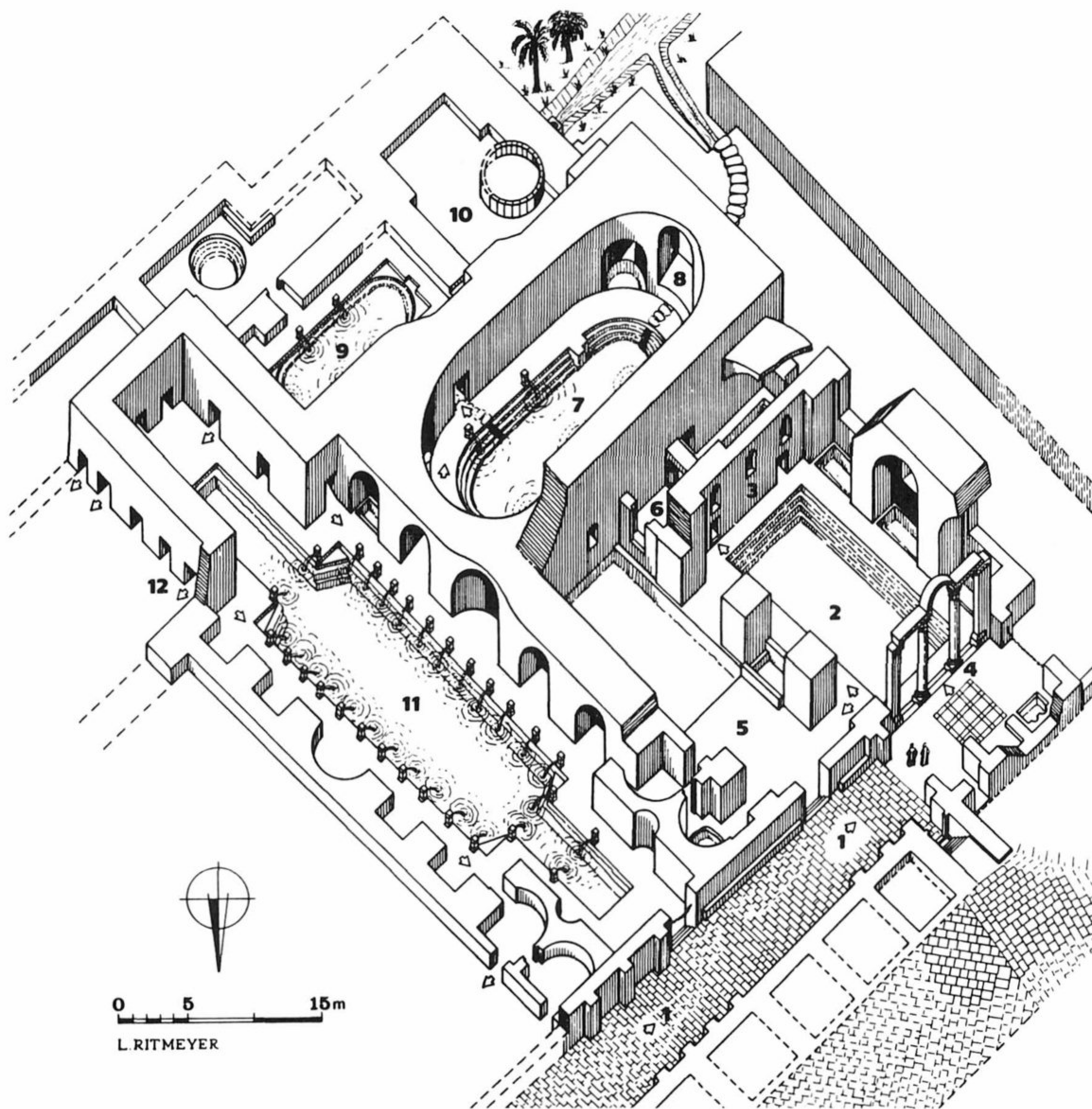
צורת המבנה וכיוונו הוכתבו על-ידי הצורך להאיר ולאוויר את חלל הפנימי של האולמות השונים. יש לזכור שמדובר במבנה מרחצאות חי, המכיל מספר רב של מתרחצים הנמצאים בתנועה מתמדת. האור היה חיוני, על כן, והוא הושג באמצעות קיר חזית, שנמשך לאורך של למעלה מ-60 מ'. לצורך זה הופנתה חזית המבנה לכיוון דרום-מערב, ולאורכה נקבע מספר רב של חלונות, שאת שברי שמשותיהם מצאנו במהלך החפירה. הפניית החלונות לכיוון דרום מערב נועדה להבטיח קליטה מירבית של אור שמש בשעות השיא של הרחצה, מצהרי היום ועד הערב (ויטרוביוס 1,10,5).

מסלול המתרחצים החל במסדרון רחב (מס' 1 בשרטוט), שהוליך ישירות אל תוך המבנה. רוחבו של המסדרון היה 7.3 מ' ורצפתו היתה עשויה אבני בזלת מוחלקות היטב. משני צידיו הותקנו ספסלי ישיבה מאבן. המסדרון קישר את המרחצאות עם הרחוב שנתגלה במקביל לו. ברם, שער הכניסה המקשר בין שני האלמנטים טרם נמצא. גרם מדרגות משני ירד ממפלס הרחוב אל קצהו המערבי של מסדרון הכניסה.

מסדרון הכניסה הסתיים בחלקו הצפוני של אולם הרחצה הראשון, אשר כונה בפינו "אולם האומנות" (מס' 2). היה זה אולם גדול למדי (10.5×22.6 מ'), תחום בשני טורי אומנות אבן מוצקות שנשאו את קמרונות התקרה. במרכז האולם הותקנה בריכת רחצה מדורגת ולצידיה שלוש אמבטיות רחצה קטנות יותר (בין האומנות). בקיר הדרומי של האולם שרדו בשלמותן שלוש גומחות שנועדו להצבת פסלי אלים (מס' 3). הדעת נותנת, שכאן הוצבו פסליו של אסקלאפיוס – אל הרפואה ופסליה של אלת המרפא (היגיאה). בחלקו הצפוני של האולם נבנתה במה מוגבהת מעט (פודיום), מרוצפת אריחי שיש צבעוניים. בין הבמה ובין האולם הפריד מעבר עמודים מפואר (מס' 4). בחפירה נתגלו חלקי העל של העמודים כולל הכותרות וחלקיו של משקוף בצורת קשת מעוטר להפליא. המעבר שוחזר כפי שהיה בתקופה הרומית.

בצמוד לאולם האומנות נחשף אולם רחצה נוסף (מס' 5) שכונה בפינו: "אולם הכתובות". ברצפת השיש של האולם נתגלו לא פחות מ-35 כתובות הקדשה ביוונית. לאולם צורה מלבנית ומידותיו 10×15 מ' לערך. בפינתו הצפונית הותקנו שני חדרים אפסידיאליים, אחד למעבר והשני לרחצה. בקצהו הדרומי הותקנה בריכת רחצה מטויחת. הבריכה ניזונה באמצעות תעלת מים שהוליכה אליה את מי המעיין. את כתובות ההקדשה יש ליחס לשלב מאוחר יותר (אמצע המאה החמישית), בעת שבריכת הרחצה נסתמה והאולם כולו כוסה ברצפת שיש מהודרת. הכתובות נחקקו ללא סדר מוגדר. מרביתן פותחות בנוסח: "במקום הקדוש הזה יזכר..." ובהמשך נזכרים שמות האנשים ולעתים גם תאריהם, מקצועם או מקום הולדתם. קרוב לוודאי שהיו אלה תורמים, שקנו את זכות הנצחת שמם במבנה.

בין שני האולמות הנזכרים לאולם הרחצה הסגלגל הפריד מסדרון (מס' 6), שנחלק לשני חדרים: חדר מעבר קטן וחדר גדול יותר עם בריכה. בריכה זו כונתה על ידינו בשם: "בריכת המצורעים" (השם הוא השערה בלבד). אולם הרחצה הסגלגל (מס' 7) השתמר

חמת גדר, שחזור של מבנה המרחצאות בתקופה הרומית (צייר ליין ריטמאייר)

7. אולם הרחצה הסגלגל	1. מסדרון כניסה לאתר
8. חלונות-ענק בדמות שער נצחון	2. אולם האומנות, הברכה המרכזית
9. אולם רחצה צמוד למעיין	3. קיר מעוטר ב-3 גומחות
10. המעיין החם (51°)	4. מעבר עמודים מפואר
11. אולם המזרקות	5. "אולם הכתובות" – אולם רחצה
12. יציאה לבריכות נוספות או מלתחות	6. מסדרון מעבר בין שני האולמות

בצורה הטובה ביותר באתר. אורכו כפול מרוחבו 12×24 מ'. קירותיו נשתמרו לגובה ממוצע של כ-8 מ', אך אחדים מהם מתנשאים עד לגובה 14 מ'! במרכז האולם הותקנה בריכת רחצה מדורגת בעלת צורה סגלגלה. מי המעיין הגיעו אל הבריכה באמצעות תעלת מים. לצינור המים הותקנו סביב הבריכה מזרקות שיש, שדרכם זרמו מים צוננים יחסית. בפינות המעוגלות של האולם הותקנו אמבטיות רחצה נפרדות. החלל הפנימי הוא באמצעות חלונות ענק שנקבעו בקיר הדרומי-מערבי (מס' 8). שלושת החלונות המרכזיים נבנו במתכונת של שער נצחון רומי. רוחב החלון המרכזי 3.5 מ' וגובהו הגיע ל-4.8 מ'.

אולם הרחצה הצמוד למעיין (מס' 9) היה ללא ספק גולת הכותרת של מסלול הרחצה באתר. בעת העתיקה נהגו לקדש תופעות טבע מסוג המעיינות החמים של חמת גדר. הרחצה בבריכה הצמודה למעיין היתה, אפוא, חוויה דתית וכורח רפואי כאחד. הדעת נותנת שבריכה זו, הצמודה למעיין, היתה בעלת דרגת החום הגבוהה ביותר. במרכז האולם הותקנה בריכה בעלת צורה סגלגלה. במרכז נתגלתה כתובת המציינת את השלמת מפעל הבנייה על-ידי אדם בשם: "פטרוס בן הרומאי". הבריכה ניזונה ככל הנראה ישירות מן המעיין בזרימת מים עלית. סביב הבריכה הותקנו חמש מזרקות לוויסות חום המים. מדרום-מזרח לאולם זה נבנה אולם נוסף ובו בריכת רחצה עגולה (קוטר 4.4 מ'). מן הבריכה העגולה הולך מסדרון לכיוון המעיין.

אזור המעיין הוקף קירות בזלת שעוביים נע בין 3.5 מ' ל-4.5 מ'. סביב הנביעה הוקמה בריכת הרמה (מס' 10), שנועדה להעלות את מפלס המים ולאפשר את הזרמתם אל חלקיו השונים של המכלול. נראה שבשלב כלשהו נפגעה הבריכה כתוצאה מרעש אדמה ובמקומה הוקמה בריכת הרמה עגולה שהיתה קטנה יותר. קוטר של בריכה זו 4 מ' ודפנותיה העשויות קורות בזלת נבנו במטרה לעמוד נגד לחץ המים והדליפות. המתקן המקורי לוויסות מי המעיין נתגלה מעברה השני של הבריכה העגולה. מתקן זה מורכב מ"מגופת נזיר" בעלת שתי מגרעות אנכיות, אשר בתוכן עלה וירד לוח עץ (או מתכת). מעל המגופה הונח גוש אבן גדול ובו פתחים ליציאת עודפי המים.

"אולם המזרקות" (מס' 11) הינו אחד החללים האדריכליים הגדולים ביותר שנתגלו בארץ. מידותיו של החלק המרכזי: 13.9×29.6 מ' ובתוספת שני האגפים מגיע אורכו ל-53.5 מ'! במרכז הותקנה בריכת שחיה גדולה בה ניתן היה להתרענן במים צוננים. 32 מזרקות שיש הוצבו בשולי הבריכה והזינו אותה באמצעות צנורות עופרת. על פי המשוער היה האולם פתוח לשמיים, מעין נאטאטיו, כמקובל במרחצאות הצבוריים הגדולים של התקופה הרומית. יש בכך כדי להבהיר מדוע הכתובות האימפריאליות נתגלו דווקא כאן: האולם הפתוח היה מואר די הצורך לקריאת כתובות אלה.

בכל אחד מקירות האורך של האולם הותקנו חמש גומחות: גומחה עגולה למחצה במרכז ומשני צידיה גומחות מלבניות, שתיים מכל צד. בקירות הרוחב של האולם נבנו שני אגפים, צפוני ודרומי. האגפים היו מקורים על-ידי קמרונות אבן עגולים למחצה. בקירות האולם הותקנו לא פחות מ-12 פתחים. אחדים מהם הוליכו פנימה מאולמות הרחצה שתוארו לעיל. אחרים הוליכו מאולם המזרקות החוצה, אל השטח שממזרח לו. בשטח זה (מס' 12) החלו להיחשף חדרי רחצה ואולמות נוספים, אלא שמרביתם נותרו עדיין בלתי חפורים. קרוב לוודאי שכאן היו חדרי מלתחות שונים לנוחיותם של באי המקום בעת העתיקה.

המוזיאון לעתיקות הגולן בקצרין שלומית נמליך

ראשיתו של מוזיאון הגולן – בבניין מאולתר בקוניטרה, שבו כונסו הפריטים הרבים – בעיקר אבני בנייה מעוטרות שנמצאו בגולן לאחר מלחמת ששת הימים. בעקבות הממצאים הארכיאולוגיים העשירים שנחשפו בגולן בסקרים ובחפירות, הורגש צורך להקים מוזיאון של קבע. ואמנם בעת תכנון העיר קצרין, הוחלט להקים בה מוזיאון שיוקדש לעתיקות הגולן. המוזיאון, שנחנך במלאות ארבע שנים לקצרין, מוחזק כיום על-ידי המועצה האזורית גולן בשיתוף עם המועצה המקומית קצרין. במוזיאון מרוכזים הממצאים הארכיאולוגיים החשובים שנמצאו בגולן והוא ממחיש את יישובו החל מהתקופות הקדומות, ועד לסוף התקופה הביזאנטית.

בכניסה לבניין מרוכזים מספר ממצאים אופייניים. התצוגה במוזיאון ערוכה לפי סדר כרונולוגי. התקופה הפליאוליתית הקדומה מיוצגת בשני אתרים עיקריים: אתר גשר בנות

למעלה: מראה כללי של המוזיאון וה"גן הארכיאולוגי"

יעקב שבו נמצאו אבני־יד וקופיצים עשויים בזלת. כן מוצגים שיני פיל וחלקי שנהבים מאובנים, המעידים על עולם החי באזור לפני כחצי מיליון שנים. האתר השני ליד בריכת רם, כוסה בזרם לבה לוחטת, ועקב החום הרב נצרפו כלי הצור והושחמו. גיל הבזלת החותמת את האתר מוערך ב־233,000 שנה. בסמוך לכלי הצור מוצגים שיחזורים אחדים המבהירים את שימושם בעבר.

התקופה הכלקוליתית המיוצגת במוזיאון ממחישה את קווי האופי המיוחדים לתרבות זו ברמת הגולן. עשרות בתים מלבניים נתגלו בכפרים קטנים, שהוקמו בקרבת נחלי־איתן. הבתים נבנו צמודים זה לזה ויצרו מעין שרשרות מקבילות. הבתים נבנו מאבני שדה, וללא חומר מלכד.

במוזיאון נבנה דגם של בית בגודל טבעי כמעט, ובמרחב המרכזי שולבו הכלים האופייניים: אבני ריחיים, מכתשי בזלת, כלי חרס וכלי עבודה חקלאיים מבזלת או מצור. מיוחדים לגולן הם פסלי העמוד מבזלת הקשורים לפולחן הביתי. לכולם קערת מנחה מגולפת על ראשם ולרובם אף גדול ומודגש במיוחד. פסלים אחדים הם בעלי קרניים ולפעמים זקן תיש. היו אלה כנראה אלילי העדרים והשדות. בחברה זו, שעיקר כלכלתה היה מבוסס על חקלאות ומרעה, ראו במנחות סגולה לברכה ולהצלחה.

בסמוך לבית המשוחזר מוצגים אלילי בית, וכן גרגירי חיטה וגלעיני זיתים מפוחמים שנתגלו בבתים.

אתרים מהזמן שבין התקופה הכלקוליתית לתקופה הכנענית התיכונה א' טרם נחפרו ולכן הממצאים מבוססים על סקרים בלבד. ממצא רב חשיבות אחר הם הדולמנים. אלו הם מבני ענק דמויי שולחן־אבן (דול – שולחן, מן – אבן, בצרפתית עתיקה). ברחבי הגולן נמצאו מאות דולמנים מטיפוסים שונים. הדולמנים שנבנו בידי נוודים ושימשו לקבורה משנית, בנויים אבני בזלת גדולות. חלקם עומדים גלויים בשטח ואחרים מכוסים בגלי אבנים (טומולוס).

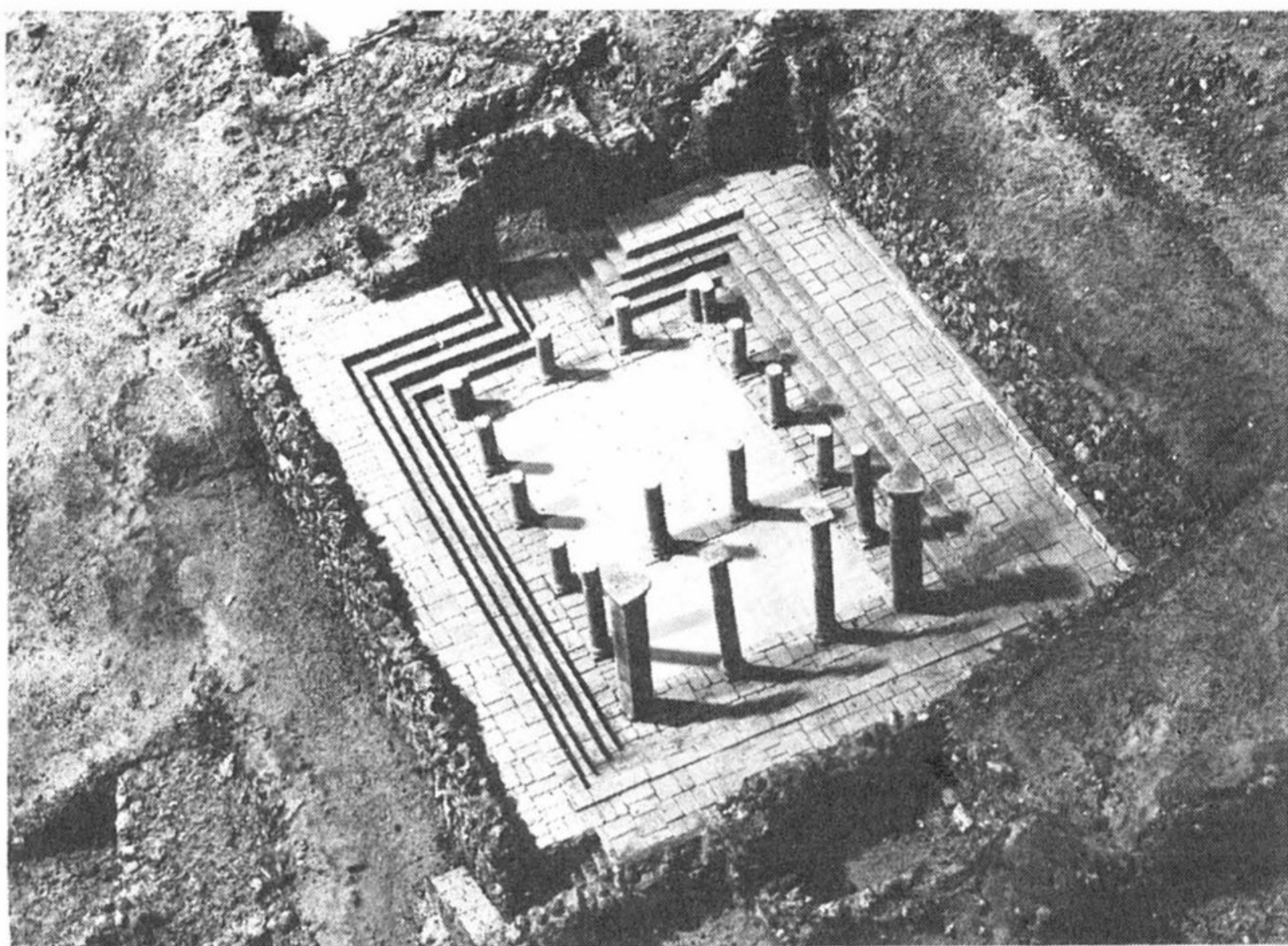
עד עתה נחפרו כשלושים דולמנים. הממצא הקדום ביותר שנחשף בהם שייך לתקופה הכנענית התיכונה א', והוא כולל כלי חרס וחפצי מתכת שהונחו ליד עצמות הנפטר. בגן המוזיאון – דולמן, המוצג כפי שנתגלה בשטח.

על הממצאים הבולטים במוזיאון נמנים ללא ספק שרידי העיר גמלא. ראשיתה של גמלא בתקופה ההלניסטית. העיר נזכרת לראשונה בכתבי יוסף בן מתתיהו, המעיד, שהיא נכבשה בידי אלכסנדר ינאי בשנת 80 לפסה"נ. עם פרוץ המרד הגדול, ניסה אגריפס השני שהיה נאמן לרומאים, לדכא את המרד ברחבי ממלכתו בכוחות עצמו, והטיל מצור על גמלא, אך לא עלה בידו להכניעה. העיר נכבשה בידי הרומאים, על אף מלחמת הגבורה של מגיניה. 4,000 יהודים נשחטו בידי הרומאים ו־5,000 הנותרים דרדו עצמם מראש ההר לתהום. גמלא, שהיתה מוקד המרד האחרון בצפון הארץ, לא נושבה מחדש.

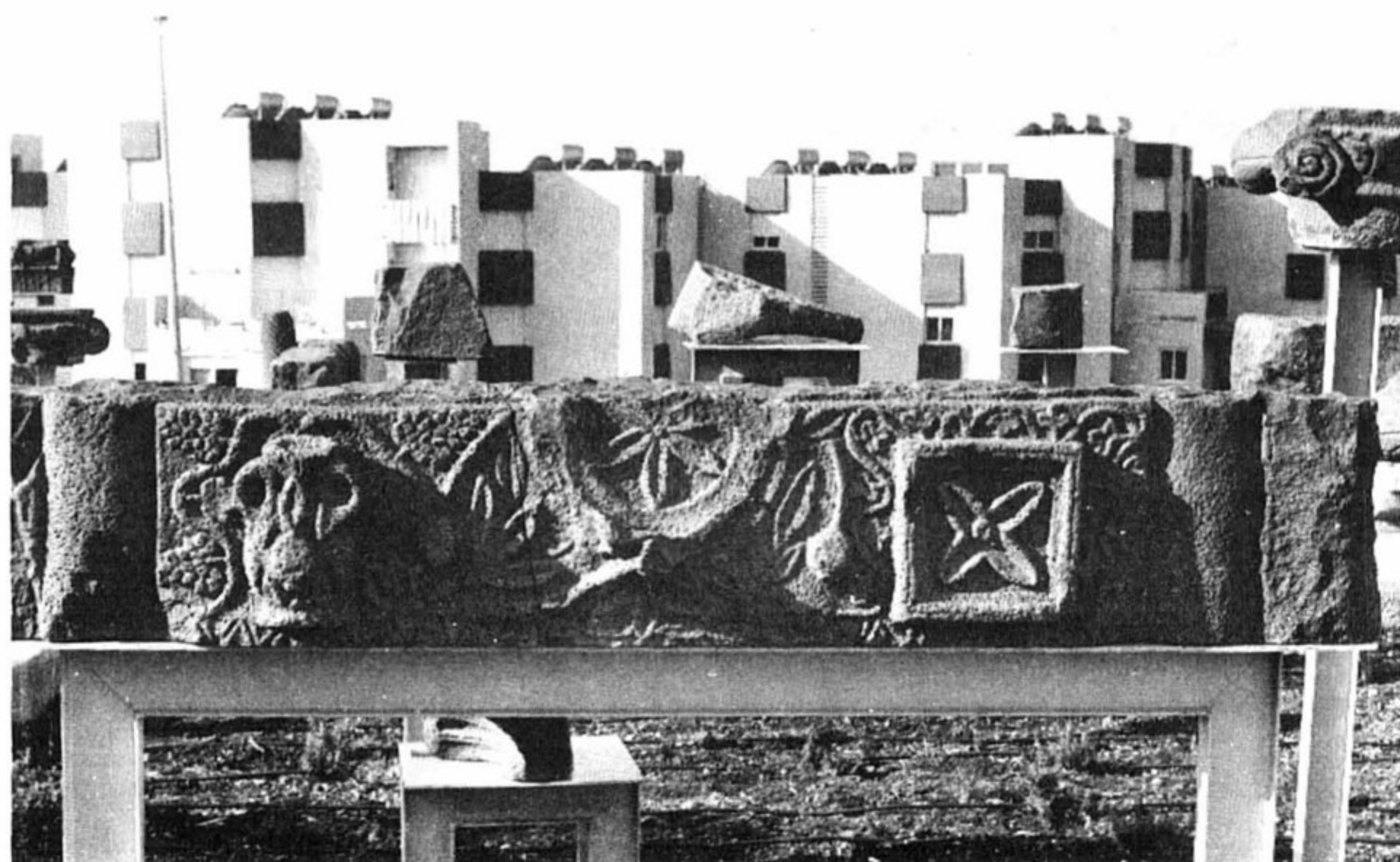
בתצוגה דגם של אזור בית־הכנסת בגמלא, המקווה, חדר לימוד, בתי מגורים, שרידי החומה ומגדל השמירה. עוד מוצגים אבני בליסטראות וראשי חץ, שרידים מהקרב האכזרי שניטש בגמלא. חפצי יום־יום מועטים שנותרו, מזכירים את ההרס הרב שהותירו אחריהם הרומאים. בין הממצאים האחרים: תכשיטים, חלקי טיח צבעוני שנתגלה בבתים פרטיים, מנורות שמן, כלי בית ומטבעות רבים, בבחינת עדות לרמת החיים הגבוהה יחסית של התושבים.

מיוחד במינו הוא מטבע שנטבע, ככל הנראה בגמלא, בהשפעת השקל שנטבע בירושלים בימי המרד הגדול. סביב לעיטור של גביע, מוטבעת המילה לגאלת (= 'לגאולת')

דגם של בית הכנסת בגמלא, המוצג במוזיאון

מעטורי ה"גן הארכיאולוגי" שליד המוזיאון: משקוף בית הכנסת ביהודיה

ומצירו השני המילים 'ירושלם הקד' (=ירושלים הקדושה), בבחינת ביטוי להזדהות שחשו מורדי גמלא עם ירושלים.

תצוגה המוקדשת לגמלא עומדת לעבור בקרוב לאולם מיוחד, שיאפשר לצפות בקלטת וידאו שתשחזר את סיפור הקרב על גמלא.

נושא מרכזי נוסף במוזיאון מוקדש לממצאי בתי-הכנסת בגולן. בתקופת המשנה והתלמוד שיגשג הישוב היהודי בגולן. נתגלו כשלושים ישובים יהודיים ובהם שרידי בתי-כנסת או אבני בנייה עם סמלים יהודיים. הענף הכלכלי העיקרי של ישוב זה היה גידול זיתים והפקת שמן, כעדות שרידי עשרות בתי הבד. יתכן שההכנסה הגבוהה מיצוא שמן הזית, היא שאיפשרה את הקמתם של בתי-הכנסת המפוארים.

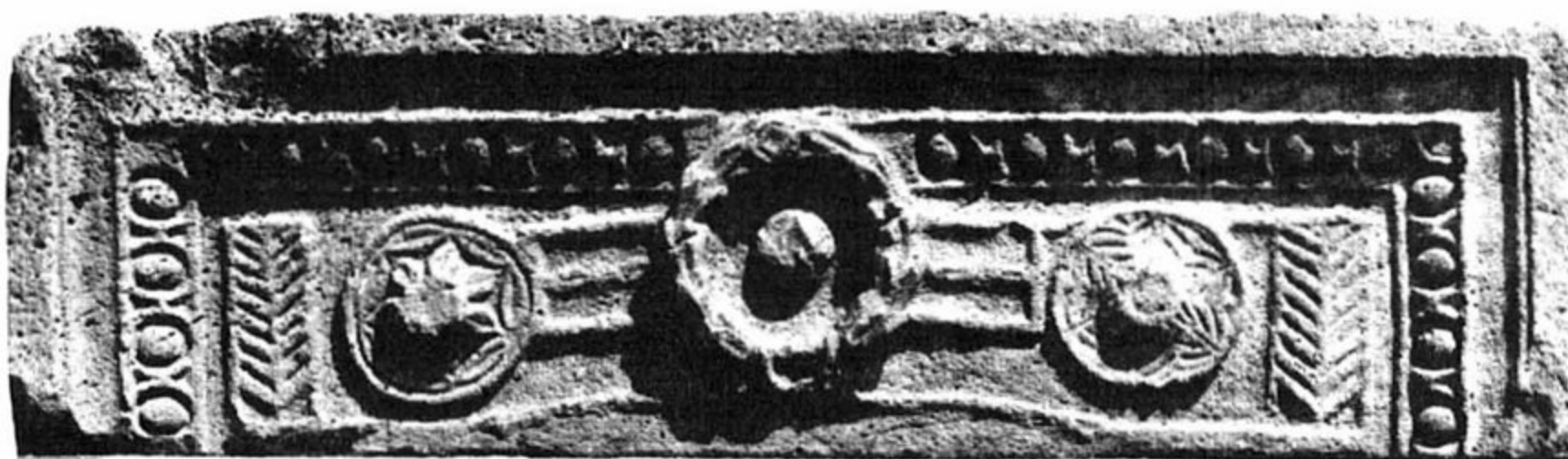
אבני בנייה מעוטרת ומבחר כתובות שנתגלו בישובים אלו מוצגות במוזיאון. ביניהם, כותרת מבית-הכנסת בעין נשוט ועליה תבליטי מנורות, שופרות, כדים, ארבעת המינים ועוד.

בין הממצאים הבולטים – עמוד ועליו כתובת: "אנה יהודה חזאנה" החרוטה מתחת למנורת שבעה קנים. כתובת חשובה ביותר היא זו שנכתבה על משקוף מבית מדרשו של רבי אליעזר הקפר. כמו כן מוצגים מטמוני מטבעות מבתי-כנסת וקמיעות כתובים ארמית על גבי לוחיות נחושת.

במוזיאון מוצגים שרידים מכפרים נוצריים רבים מאותה תקופה שנתגלו בגולן, ובהם אבנים מעוטרת, בעיקר מכנסיות, וממצאים קטנים שהועלו בחפירות. מקום בולט תופסים הממצאים מכורסי שעל שפת הכנרת, בה נבנו מנזר וכנסיה המנציחים את "נס החזירים", הנזכר בברית החדשה.

סביב לבניין המוזיאון גן עתיקות בו משולבות אבנים מעוטרת, הסדורות לפי נושאים. בקצה הגן נמצא מחסן ממצאים, שבו מרוכזים רבים מהממצאים שלא נמצא להם מקום במוזיאון, והפתוחים אף הם לציבור המבקרים.

המוזיאון פתוח בשעות 09.00-14.00 (ובתאום טלפוני – בשעות אחרות).
ניתן לקבל הסבר מודרך במוזיאון. הכניסה בתשלום: 1.5 ש.ח. ליחיד; 1 ש.ח. לאדם לקבוצות.
טל. המוזיאון: 06-961350. כתובת: ת.ד. 30, קצרין
מנהלת המוזיאון: שלומית נמליך

סיורים בגולן

מרבית הסיורים המובאים בזאת הועמדו לרשותנו באדיבות
החברה להגנת הטבע. תודתנו נתונה להם בזאת.

סיור בחרמון (הר כחל)

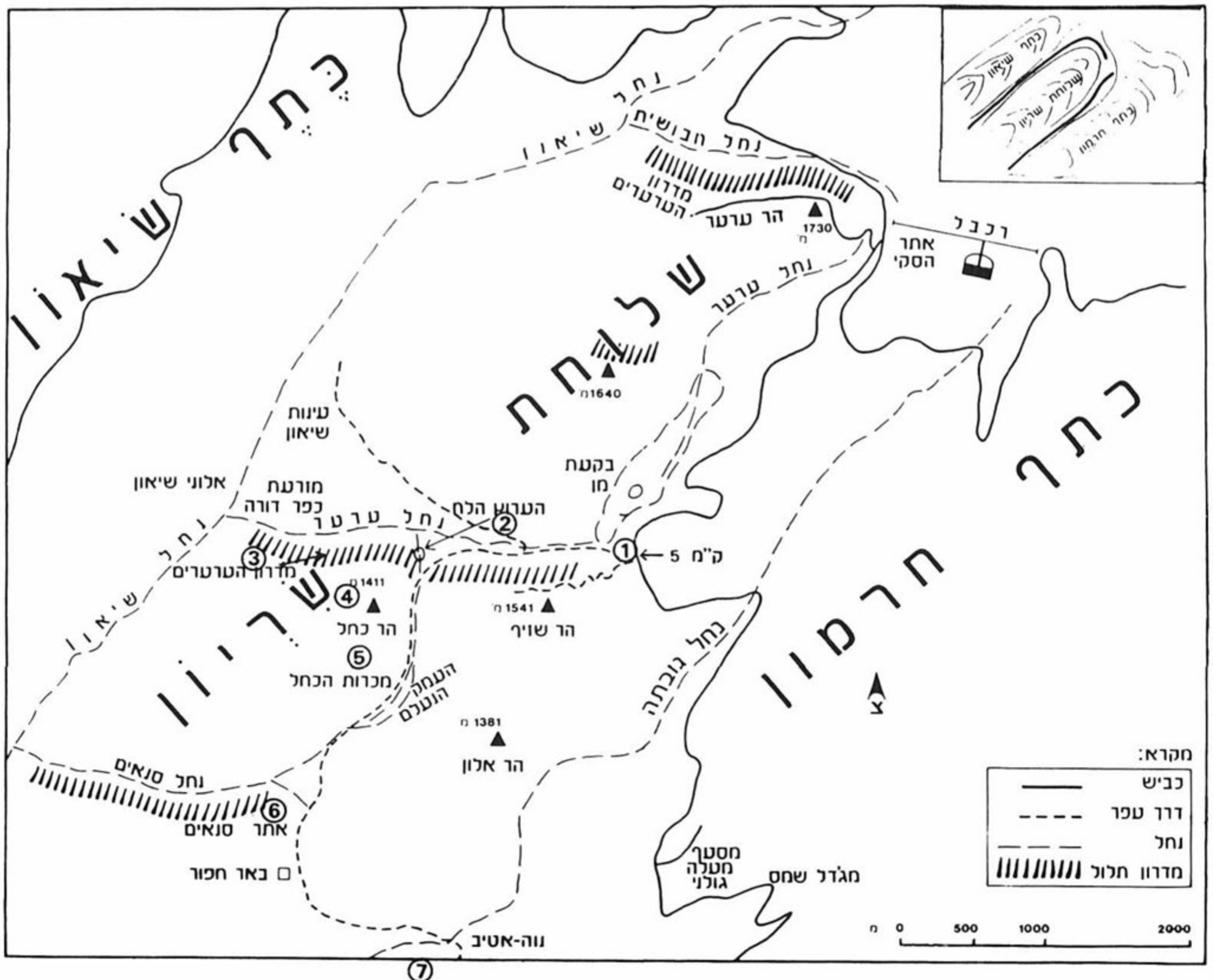
מידע: מפת סימון שבילים גולן וחרמון. אורך מסלול ההליכה: כ־8 ק"מ. משך ההליכה: 6 שעות. הגיל: מטיבי-לכת מ־14 ומעלה. העונה: כל השנה. מי שתיה: יש להצטייד במים, ואין לסמוך על מקורות מים בדרך. גישה לרכב: בכביש העולה דרך נוה אטיב לאתר הסקי בחרמון. קטעים מהמסלול נמשכים לארכה של דרך עפר עבירה לגיפים וכיו"ב. אישור בטחוני: ממפקדת צה"ל בגולן, או באמצעות בתי־ספר־שדה באזור.

בחורף יש חשש לאבד את הדרך בערפל או בסופת שלג, וההליכה בשלג דורשת מיומנות וציוד מתאים. מידע נוסף: בית-ספר-שדה חרמון, טל. 06-941091; בית-ספר-שדה גולן, טל. 06-961234. שמירת טבע: כל החרמון שבתחום ישראל הוכרז כשמורת טבע, בזכות ייחודו וערכי-הטבע והנוף שלו. אין לפגוע בחי, בצומח, במאובנים, בבית הגידול ובנוף, ואין להותיר אשפה; אסור להדליק אש.

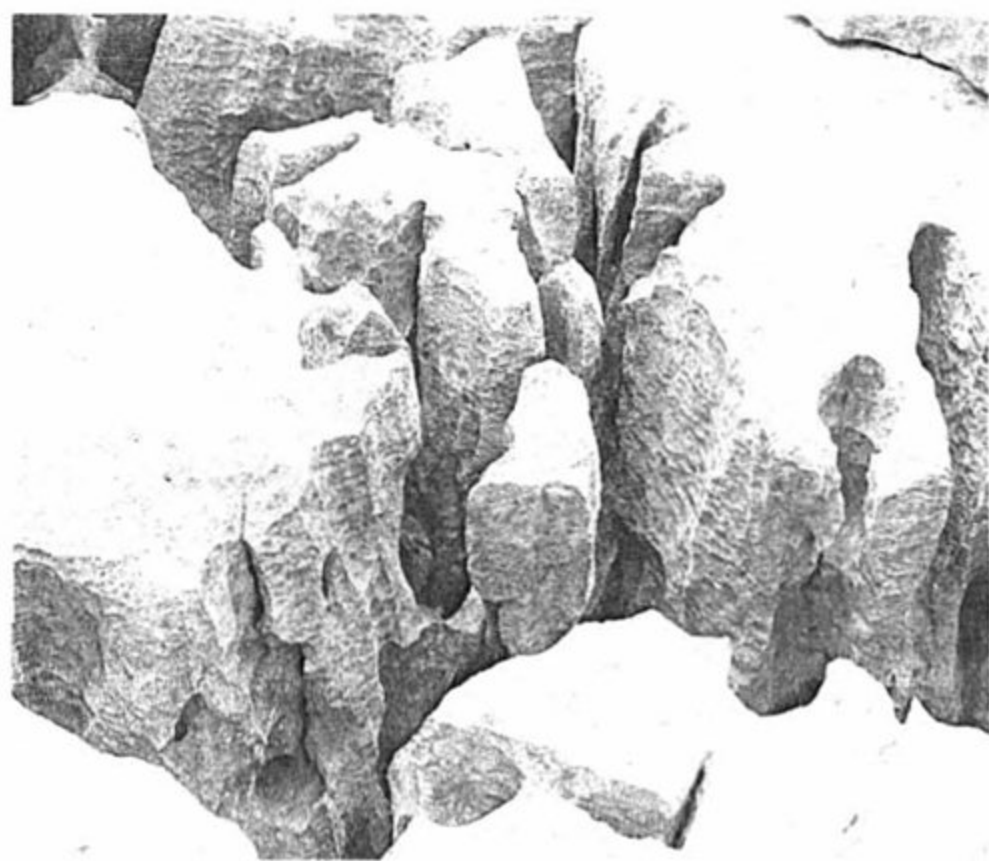
מבוא

החרמון משתרע על פני כ-1,000 קמ"ר ומתנשא לגובה 2,814 מ'. בתחום ישראל כלולים רק 70 קמ"ר (כ-7% משטח ההר), שפסגתו הגבוהה ביותר היא ברום 2,224 מ'. שני ערוצים מקבילים, נחל שיאון ונחל גובתה, מחלקים את ההר שבשטח ישראל לשלוש שלוחות: המזרחית – כתף חרמון, שבה נמצא המוצב הישראלי שהתפרסם במלחמת יום הכפורים; השלוחה המערבית, כתף שיאון, ובה הר דוב ו"מעמד ברית בין הבתרים" המסורתי, והמרכזית – שלוחת שריון שבה נסייר.

שלוחת שריון נחצית על-ידי שני ערוצים: נחל ערער ונחל סנאים שבמרכזם שני עמקים: העמק הנעלם בנחל סנאים ועמק מן בנחל ערער.

נוף קרסט אופייני בחרמון

שהצפורים והפרפרים נחקרו בצורה כל כך מקיפה כמו בעמק מן.

נחל ערער העליון יורד מאתר הסקי, הנמצא בגובה של כ-1,650 מ'. בדומה לרוב נחלי החרמון המים זורמים בו רק לעתים רחוקות, שכן מערכת הניקוז העיקרית היא תת-קרקעית (קרסטית).

נעבור בצלעו הדרומית של הנחל, במדרון מוצל הפונה צפונה. אנו נמצאים עתה בגובה של 1,350 מ', בתחום יער ספר הררי דליל, שסבל רבות מכריתה ורעיה. הכריתה חדלה כליל ב-1967 ומורגשת התאוששות העצים. העצים כאן נשירים, רובם ממשפחת הורדניים (מיני עוזר, שזיף, שקד, ורד ועוד) או מסוג אלון. כן נפוץ הלבנה הרפואי. בשולי הדרך מתבלטות ה"חנוכיות" של בוצין סיני.

הדרך מתחילה לעלות ולהתרחק מהנחל. משמאלנו מחדר בזלתי עתיק, שהתרווח באופן שקשה להבחין באבן המקורית. הוא נראה כגוש חרסיתי שרוחבו עשרות מטרים. מימין נראה מתחתנו עץ ענק (2). זהו אלון שסוע, שגובהו 15 מ'. לפנינו מין צפוני של אלון, הנפוץ בתורכיה, וכאן המקום היחיד בארץ שניתן לראותו. בסביבה כמה עשרות עצים נוספים, קטנים יותר. נראה שהשילוב של גובה, מפנה צפוני תלול וקרקע חרסיתי בזלתי — יצרו כאן בית גידול מתאים להתפתחותו. נבחין בפס של צומח צפוף וגבוה היורד על גבי המחדר לנחל ערער, ויוצר קרקע לחה. זהו "הערוץ הלח". פרט לאלון שסוע, גדלים כאן גם עצים מפותחים ויפים של אלון התולע, אלון חרמוני ושזיף הדב, וסבך צפוף של אחרותם החורש.

מכאן נלך מערבה ללא שביל, לפי סימון גלי-אבנים. לא אחת נראים כאן שפני-סלע, עדרי צבאים וחזירים. נוכל לראות שאריות של בלוטי אלון וזרעי לבנה ושזיף שהותירו המכרסמים. לעצים נוסף כאן אדרי חרמוני, שעליו קטנים ושסועים. מעבר לנחל ערער, מעט מערבה

מסלול הסיור עובר בנוף הררי, מבוטר ותלול, המתנשא לגובה של יותר מ-1,400 מ'. האזור מצטיין בנופים מרהיבים ובמצפים, בצומח עשיר ובבעלי חיים מיוחדים. המטייל יוכל ליהנות מאקלים קריר בקיץ, משלג בחורף ומפריחה מיוחדת באביב (המתאחר כאן מעט).

מבין בעלי החיים בולטים עדרי צבאים ומשפחות חזירים. כן נפגוש בעדרי צאן ובקר של הדרוזים ממגדל שמס. במצוקים מצויים שפנים. מן הטורפים נפוצים כאן הנמיה, השועל והדלק. המכרסם הנפוץ ביותר הוא יערון גדול. מלבדו מצויים כאן גם יערון קטן, נמנמן הסלעים, נברן השדה ונברן השלג. בין העופות הרבים נציין במיוחד את בזבז הלבנון, חנקן אדום-ראש, פרוש (נפוץ ביותר בחורף), חכלילית ואירניה. מן הזוחלים יש להזכיר את צפע החרמון המסוכן, השונה בצבעיו מהצפע המצוי. שממית החרמון היא מין חדש שעל קיומו נודע לראשונה לאחר מלחמת ששת הימים. גם בין החרקים מרובים כאן המינים וחלקם אינו ידוע מדרום לחרמון.

הצומח הוא ברובו חורש ים תיכוני מוכר שהיטיב להתפתח. בעיקר בולט יער הספר ההררי (להלן). מבין הפרחים המיוחדים נציין את רקפת יוונית, אירוס הלבנון, צבעוני ההרים וכחלית ההרים.

מסלול הסיור

ניסע בכביש העולה לאתר הסקי בחרמון. מול השלט בק"מ ה-5 נפנה מערבה בדרך עפר. כאן נפרד מן הרכב, שימתין לנו בנוה אטיב. במרחק מה מהכביש מסתעפת דרך העפר: סעיף אחד עולה בפיתולים להר שזיף, וסעיף אחר פונה ימינה ויורד לעמק מן.

עמק מן (כ-1,500×300 מ') הוא עמק שטוח העוטה צמחייה עשירה הפורחת בשלל צבעים לפי עונות השנה. לאחר הגשם הראשון מתכסה העמק בצבע לבן עכור של סתוונית החרמון; בעונת השלגים משנה העמק את צבעו ללילך-עז, עם פריחת הסתוונית קצרת-העלים; מיד עם הפשרת השלגים הוא הופך לצהוב ובראשית האביב הוא עוטה צבע לבן-ורוד של חנינית רב שנתית, ואילו בשלהי האביב גדלים בו מינים שונים של תלתן.

העמק נוצר בעיקר בתהליכים קרסטיים והוא למעשה בולען (דולינה) או שדה-בולענים (פולדה). למרות שכבת האדמה העמוקה של העמק, הוא מחלחל בעשרות מקומות המתגלים בצורת סדקים גדולים בקרקע. כדי לבנות במרכזו בריכת מים להשקיית העדרים ("בריכת מן"), היה על הדרוזים לאטום את קרקעיתה. מי הגשמים והפשרת השלגים המתנזקים לעמק, מחלחלים ברובם בסדקים אלה. אולם כאשר כמות המים המגיעה לעמק עולה על קיבולת החלחול, בעיקר עם הפשרת השלגים, עומדים בו המים ולעתים אף עולים על גדותיהם ונשפכים לנחל ערער. העמק, שהוא עשיר מאין כמוהו, חביב מאד על חאף עולים על גדותיהם ונשפכים לנחל ערער. העמק, שהוא עשיר מאין כמוהו, חביב מאד על חוקרי עולם החי. ואמנם, אין עוד מקום בחרמון

מסורת מקומית המצביעה על מקום
"מעמד ברית בין הבתרים" בחרמון

למצוא גבישי כחל כהים. בשרידי המכרות עצמם אין עניין מיוחד.

מכאן נרד בשביל יפה, המתפתל בסבך החורש אל ה"עמק הנעלם". לפנינו חורש אופייני של אלון מצוי ואלה ארצישראלית ומרבדי כלניות למרגלות. ה"עמק הנעלם" הוא עמק קרסטי בדרכו של נחל סנאים. בעמק באר מים הבנויה בטון. בשולי העמק נפגוש שוב בדרך העפר המוליכה לנווה אטיב. מימין נראה את נחל סנאים גולש במדרון תלול אל נחל שיאון. גדותיו מיוערת בחורש מפותח של אלון מצוי ואלה ארצישראלית. בעבר נהגו לכרות כאן עצים לתעשיית הפחמים, אך לדברי הדרוזים זו פסקה לפני עשרות שנים. במקום מאות עצי אלון, אשר הגבוהים שבהם מתנשאים לגובה של כ-8 מ'. אנו עדים כאן למעבר הדרגתי מחורש ליער של ממש, שחיים בו אפילו סנאים ובעבר חיו בו דובים (האחרון שבהם נכחד במלחמת העולם הראשונה). הסנאי הזהוב החי כאן הוא מין קטן הנפוץ בתורכיה. הוא מצוי בעיקר בחלקו התחתון של נחל סנאים ובנחל שיאון הסמוך.

בהמשך דרכנו נעבור ליד בריכת חפור שהוקמה על ידי הסורים, שהתעלמו מאופיו הקרסטי של המקום. התברר שהקרקעית מחלחלת ומספיקה רק לשלולית קטנה... הדרוזים מביאים כיום מים ממגדל שמש בחביות בעזרת טרקטורים, ומקיימים כאן תחנת השקייה לעדריהם. באופן זה הם מנצלים את המרעה גם בקיץ.

במרחק כמה מאות מ', מצפון-מערב לבאר חפור, סמוך למצוק היורד לנחל סנאים, הופתעו החוקרים לגלות שרידי ישוב גדול (6) מתקופת בית שני, המשנה והתלמוד. נמשך עתה לנווה אטיב. לפנינו מושב של העובד הציוני, שפרנסתו על חקלאות (תפוחים, אבוקדו ירקות, פרחים) וכן על תיירות ובעיקר הפעלת אתר הסקי בחרמון על כל השרותים הנלווים. לפי שעה זהו הישוב היהודי היחיד בחרמון.

מיכה לבנה

— מתחתינו, כפר נטוש בשם מזרעת כפר דורא, שהוקם על שרידי ישוב קדום.

לאחר הליכה של כ-800 מ' נגיע לריכוז עצי ערער מעונב (גלעיני) (3). אלה עצי מחט ירוקי עד. הערער, השייך למשפחת הברושיים, מצטיין בכך שאצטרובלו, הדומה לאצטרובל הברוש, הוא בשרני. הערער נפוץ בחגורת יער הספר ההררי במזרח התיכון. הוא גדל בהרי תורכיה ופרס, לצד עצים משירי-עלים (מיני אלון, שקד, שזיף, אלה ועוד). ותורם רבות לנוף בצורתו החרוטית הזקופה. בצלעו הדרומית של נחל ערער, גדלים עשרות עצי ערער מעונב (עצים נוספים פזורים במקומות אחרים בחרמון). בחרמון גדל גם מין אחר של ערער, 'ערער ברושי', הדומה בכל לברוש, פרט לאצטרובלו. הערערים שלפנינו פיתחו מנגנון, המעכב את יצירת האצטרובלים. רק לאחר שהעץ גדל (לגובה כ-4 – 6 מ') — הוא מצמיח לפתע אלפי אצטרובלים מכילים. ציפת האצטרובל מתוקה מעט, וזרעיו, אף שהם קטנים וקשה לחלצם — טעימים כצנוברים. עצי הערער שבחרמון נכרתו בעבר, והעצים שאנו רואים כיום הם התחדשות לאחר שהגזע המרכזי המקורי הושמד ונושא עדיין את סימני הכריתה. גזעו הישר והזקוף של הערער שימש מוצר מבוקש מאד בעבר — בעיקר לקרוי בתים. בניגוד לאורן ולברוש המוכרים לנו, מסוגל הערער להתחדש גם לאחר הכריתה. מרובים עם זאת הגדמים שלא התחדשו.

כדי להעפיל לפסגת ההר, עלינו לעבור תחילה ריכוז של עצי אוג הבורסקאים. באזור גבוה וקר זה הופכים עליו בסתיו לעלי שלכת אדומים הדומים בתכלית לנוף שלכת צפוני.

ראוי לעצור מדי פעם ולהתבונן בנוף: מעבר לנחל שיאון פרושה שלוחת שיאון על פסגותיה: רמתא, הר בתרים, הר אגס, הר דב והר אדר. במורד הר רמתא נמצא המקום שלפי אחת המסורות היה "מעמד ברית בין הבתרים" וניתנה ההבטחה: "לזרעך נתתי את הארץ הזאת (בראש' טו, יח). למרגלות הר אגס, סמוך לנחל שיאון, מצויה חלקת יער של אלון מצוי ובה עשרות עצי ענק.

בראש הר כחל (4) — סלעים סדוקים שלהם צורה יוצאת דופן שנוצרה בעקבות הפעילות הקרסטית. בפסגת ההר יצר הקרסט מכתשים ("בלועים", "דולינות"), עד כי לא אחת קשה לקבוע היכן בדיוק מתחילה הפסגה... לא יפלא שבמבט מרחוק נראה הר כחל כ"מסרק", או כהר רב פסגות. ממרומי הר כחל נראים מלוא רוחב העין — הרי הלבנון, הגליל, רמת הגולן, עמק החולה, התבור והכרמל, הכנרת ואפילו הים התיכון.

נמשיך בעקבות סימון גלי האבנים — עד למערות הכחל (5), שנתנו להר את שמו. הכחל הוא מחצב גפרת עופרת (PbS), המשמש להכנת צבע — בעיקר פוך לצביעת הריסים וגבות העיניים וכן לצביעת כלי חרס מזוגגים. הוא שימש כנראה בתעשיית הקראמיקה של עיירת הקדרים הסמוכה, ראשיה אל פוחאר ("ראש החרס"). בערמות הפסולת של מכרות הכחל אפשר

ברכב וברגל בצפון הגולן

הטיול מיועד לכל הגילים בכל עונות השנה. אורך המסלול כ-35 ק"מ מבריכת רם עד עין זיוון, והוא נמשך כחצי יום בשילוב קטעי נסיעה והליכה.

הגולן מתרומם ממזרח לבקעת הירדן. מדרום לו, מעבר לירמוך, נמצא הגלעד ומצפון לו, מעבר לנחל סער, מתרומם החרמון. ביניהם משתרע הגולן, הנמשך לאורך של כ-60 ק"מ. רוחבו, מעמק החולה במערב ועד לגבול סוריה במזרח, 15 – 25 ק"מ, ושטחו כ-800 קמ"ר. ממזרח, בסוריה, חל מעבר הדרגתי, ללא גבול ברור, אל הבשן. צפון הגולן הוא רמה בזלתית, שמתרוממים בה הרי געש כבויים. הבזלת "צעירה" (בקנה מידה גיאולוגי. גילה פחות ממיליון שנה), והנוף טרם עוצב על-ידי בליה: לא התפתחה בו עדיין מערכת נחלים, והקרקע סלעית. פני השטח מגיעים לרום של 1,000 מ' ומעלה (1,100 מ' ליד בוקעתא) והרי הגעש מתנשאים עוד כ-100 – 200 מ' מעל פני הרמה. הגשמים מרובים (כ-1,000 מ"מ לשנה בממוצע), הרוחות עזות, והשלג יורד פעמים אחדות בשנה.

הצומח הטבעי נפגע בידי האדם, אך ביער אודם נמצא חורש טבעי של אלון תולע ואלון מצוי בשלבי התאוששות. האזור מצטיין במטעי תפוחים ובכרמי-ענבים אפילים (המבשילים באוקטובר).

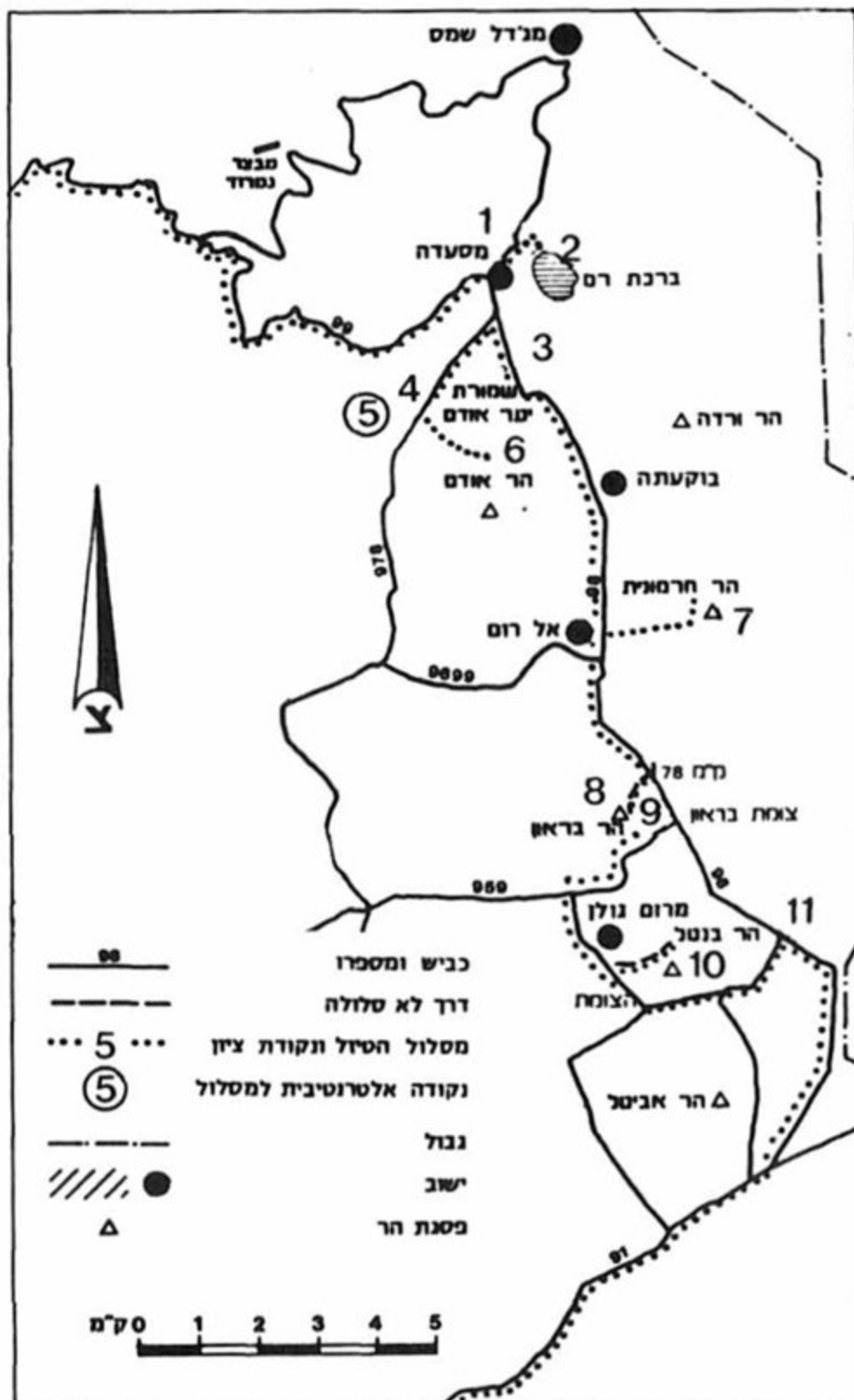
הגולן נמסר לידי סוריה, כפשרה בין אינטרסים בריטיים לצרפתיים במסגרת חלוקת ירושת האימפריה העות'מאנית, בעקבות מלחמת העולם הראשונה. הוא שימש בידי הסורים בסיס להטרדת הישובים העבריים בעמק החולה, ונכבש בידי ישראל ביוני 1967. שוכנים בו שני כפרים דרוזיים גדולים, ולמעלה משלושים ישובים עבריים שהוקמו מאז 1967.

הכביש מגשר בנות יעקב לקוניטרה נחשב לגבולו הדרומי של צפון-הגולן. במערכת הכבישים המסועפת, בולטים שני צירים ראשיים מקבילים כמעט, הנמשכים מדרום לצפון: האחד מקוניטרה דרך אלרום למסעדה (כביש מס' 98), והאחר מנפח דרך וסט – גם הוא למסעדה (כביש מס' 978). סדרה של כבישי-רוחב מחברת בין שני צירי אורך אלה.

מסלול הטיול

נתחיל את טיולנו בבריכת רם (2), כ-2 ק"מ נסיעה צפונה ומזרחה מן הכפר הדרוזי מסעדה (1) היושב במסעף כביש 99 מכביש 978.

בריכת רם היא אגם מעוגל שקוטרו כ-700 מ'. האגם נוצר בתוך שקע ענק שהתהווה בתהליך וולקני. חוקרים מציעים שתי אפשרויות להיווצרות השקע, כלומר

להעלמות הכמות העצומה של החומר: אם על-ידי התפוצצות אדירה, שהעיפה את החומר למרחקים (אין שרידים של החומר בסביבה הקרובה); או על-ידי קריסה של לוע הר געש פנימה, משנסוגה הלבה שבו. אל תוך הבריכה נובעים מי תהום, וכן יוצאים מתוכה מים במסלולים תת-קרקעיים, והם שבים ונובעים בעין פית, כ-5 ק"מ מערבה. על כן אין המים מתמלחים, ויש הרואים באגם משום "חלון אל תוך אופק מי התהום". האגם נזכר כבר לפני 1900 שנה בכתבי יוסף בן מתתיהו, המתאר ניסוי מדעי שערך הנסיך פיליפוס, שבו גילה שמימיו זורמים לעין פמיאס.

סמוך לאגם – רחבת חניה ולידה מסעדה. דרך עפר יוצאת מעל למסעדה, ואפשר להקיף בה את חצי האגם.

המראות היפים ביותר אל הבריכה נשקפים מן ההרים שמסביבה: הר קטע (האחוזות נח"ל נמרוד), החרמון, הר רם והר כרמים.

מיד מצפון לכפר משתרע יער אודם. ניסע בכביש 98 דרומה עד ק"מ 85 (3), שם נחנה וניכנס לשוטט ביער. צומח היער מורכב בעיקר משתי "שכבות": עצים ואחו. שכבות אחרות כגון בני-שיח, שיחים ומטפסים, המוכרות מן החורש באזורי הארץ הגירניים (חרמון, גליל, כרמל ועוד) – מצומצמות כאן למדי. העצים רובם אלונים: אלון תולע (זקוף, נשיר) ואלון מצוי (סבוך, ירוק-עד). העשבים רובם נמוכים מאד, יוצרים אחו דמוי דשא, המוריק בחורף ופורח בצפיפות רבה באביב. חן מיוחד נסוך על היער כשקרעיתו מכוסה שלג, ובשלגי פברואר-מרס אפשר למצוא תמונות קסומות של פרחי רקפת יוונית (ורוד עז) ואיריס הלבנון (כחול מנוקד) מציצים מתוך השלג. בנובמבר מרובים כאן כרכומים יפים בני מינים שונים.

נטייל ביער להנאתנו. מוצע בזה מסלול מיוחד: הנהג יסע אל ק"מ 60 בכביש 978 (1.5 ק"מ חזרה צפונה לעבר מסעדה, שם שמאלה 1 – 2 ק"מ), שעה שהמטיילים יחצו את היער לכיוון צפון-מערב וינסו להגיע למכונית. המעוניינים לוותר על התחנה הבאה (4) יוכלו להמשיך דרומה בכביש 98 להר חרמונית.

"ג'ובות"

ניסע דרומה בכביש 978. בק"מ 58.4 נחנה ונלך ללא שביל ישר מערבה (מנרה הנשקפת מרחוק תשמש אמצעי לשמירת הכיוון). לאחר 5–10 דקות נתקל בתופעה גיאולוגית מיוחדת – "ג'ובה". זהו מכתש וולקני מוזר שנפער במישור, ללא שוליים מורמים סביבו וללא שוליים שקועים. אין מצטברים בו מים, אך צומח סבוך נהנה מתנאי הלחות שעל קרקעיתו ועל קירו הדרומי. שלוש ג'ובות נוספות, קטנות יותר ויפות, נוכל למצוא בטווח של 10 דקות הליכה לאורכה של דרך עפר העוברת כ־300 מ' מערבה מכאן (5). כתריסר ג'ובות כאלה מפוזרות במרחק של עד 7 ק"מ. נמשיך לנסוע בכביש דרומה. בק"מ 58.0 פונה כביש שמאלה למושב הר אודם. מן המושב עולה דרך עפר (עבירה לכל רכב) אל פסגת הר אודם (6). בק"מ 57.7 נראה ממערב לכביש מטעים נטושים של תאנים, המבשילות בספטמבר.

הרי הגעש

בק"מ 54.7 נפנה שמאלה בכביש 9699. אחרי 4.2 ק"מ נגיע לק"מ 80 בכביש 98 (שיצאנו ממנו בכפר מסעדה). עתה נפנה שמאלה (צפונה), ובק"מ 81.4 ימינה (מזרחה) בכביש העולה להר חרמונית. אחרי כ־2 ק"מ בכביש זה, כ־100 מ' לפני שער הסוגר את הכביש, נפנה שמאלה (ברגל או

ברכב) עוד 300 מ' בדרך עפר, המעלה אותנו אל ראש הפסגה הדרומית של הר חרמונית (7).

הר חרמונית הוא הר געש טיפוסי לגולן. הוא בנוי בעיקר מחומרים וולקאניים שהועפו באוויר והצטננו במהירות, בעוד בועות הגאז כלואות בתוכם, ולכן הם נקבוביים וקלים. נוכל לראות כאן אבנים בגדלים שונים, שקפאו באוויר ושמרו על צורת טיפה, ומכאן כינויים "טיפה וולקאנית" או "פצצה וולקאנית". צבע האבנים אפור-שחור בגוון נוטה לסגול, אך חלקם החיצוני מקבל במגעו עם האוויר, צבע חלודה בגוון ורדרד. יש כאן גם אבנים לא מקומיות: חצץ גירני לבן שהובא לצורך סלילת הכביש, ואבני בזלת, שחורות ובלתי נקבוביות, שהובאו לצורך ביצורים.

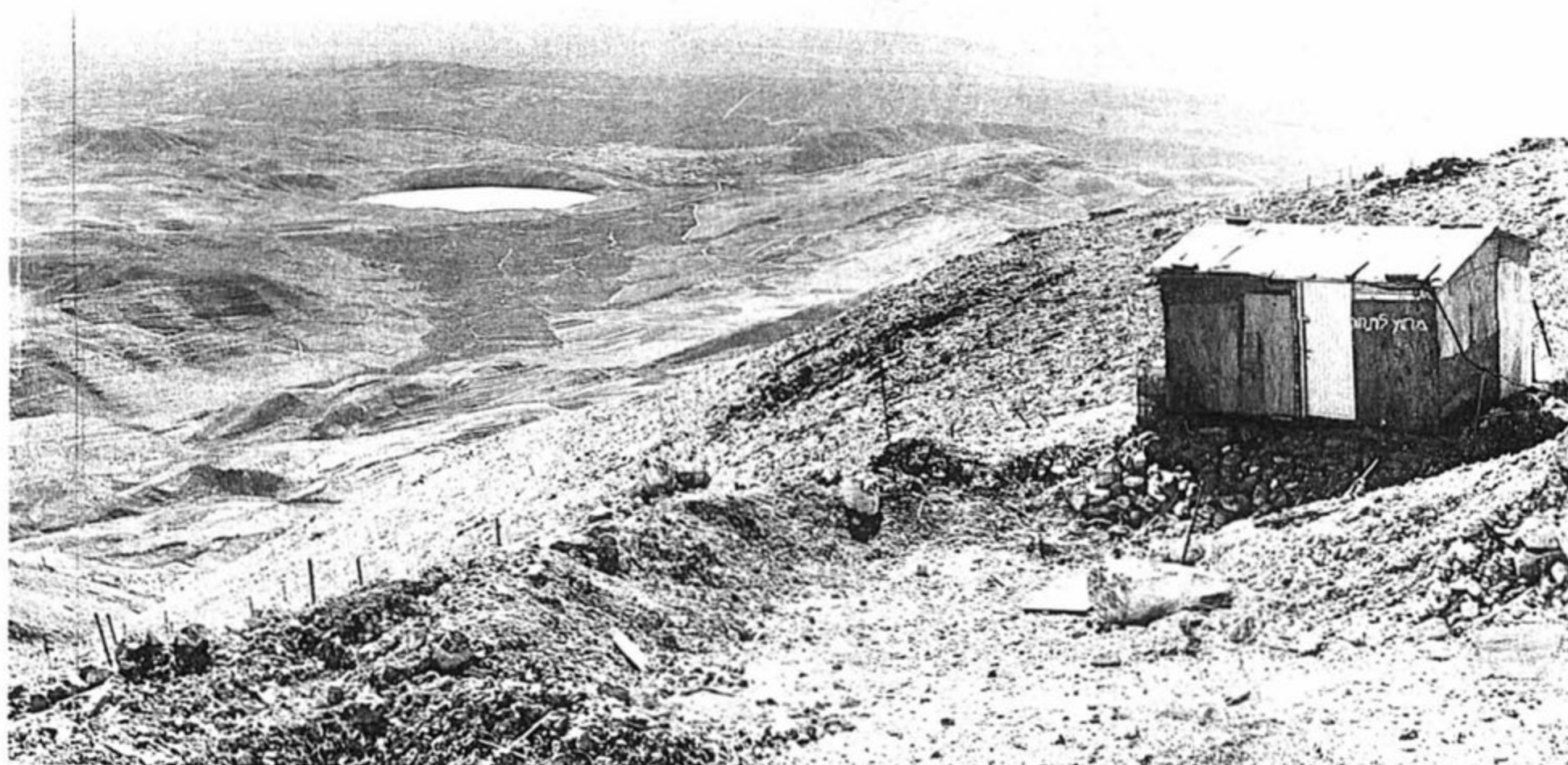
ההר מתרומם כדי 1,211 מ'. ברוב ימות השנה נושבת כאן רוח עזה, אך התצפית הנפלאה היא גמול למאמץ. במישור שבין הר חרמונית לבין דהרת איברהים ("הבוסטר" – גבעה נמוכה מדרום לנו, שדרך לבנה נראית מטפסת עליה) נערך אחד מקרבות השריון הידועים ביותר במלחמת יום הכיפורים. מאות טנקים סוריים הושמדו כאן בנסיגתם לפרוץ לגולן, ושדה הקרב זכה לכינוי "עמק הבכא" (ר' אביגדור קהלני, "עז 77").

נשוב לכביש 98. נחזור בו דרומה. בק"מ 78.0 מסתעפת דרך עפר טובה (אורכה 1.1 ק"מ) לראש הר בראון (8). זהו הר געש נמוך, שהצטברות החומרים הוולקאניים בו וסביבו מדגימה יפה תופעות וולקאניות. התצפית מראשו נאה מאד, אך נופלת במקצת מזו שמראש הר חרמונית. בק"מ 76.8 נפנה ימינה (מערבה) לכביש 959 (9). משמאלנו מאגר בראון ומימיננו בריכה טבעית רדודה. בשטחי הטרשים שמצידי הכביש פורחים בסתיו בשפע רב מינים יפים ומיוחדים של סתונית (באוקטובר) וכרכום (בנובמבר). בק"מ 15.1 נפנה שמאלה למרום-גולן, ומעט לפני שער הקיבוץ נפנה ימינה. 350 מ' אחרי הקיבוץ מסתעפת שמאלה דרך עפר קשה (אורכה 1.5 ק"מ) העולה לראש הר בנטל (10). גם זהו הר געש, דומה באופיו להר חרמונית והר בראון, ובפסגתו נושבת לרוב רוח עזה, אך הנוף נשקף ממנו בזווית אחרת, מאלפת ומעניינת. יפה לראות מראשו את קיבוץ מרום גולן היושב בלועו (הפרוץ) של הר געש, את קוניטרה ובקעת קוניטרה, את הר אביטל ואת המטעים שבתוך לועו הגדול.

900 מ' דרומה ממסעף בנטל נגיע לצומת. נוכל לפנות כאן שמאלה (בכביש משובש) ולנסוע דרך שולי הלוע של הר אביטל עד כביש 98, בו נפנה ימינה. בק"מ 71 (11) נשקפת תצפית קוניטרה. בק"מ 69.2 נפנה ימינה לכביש 91, לעבר גשר בנות יעקב.

מיכה לבנה

מהר אודם לבריכת רם

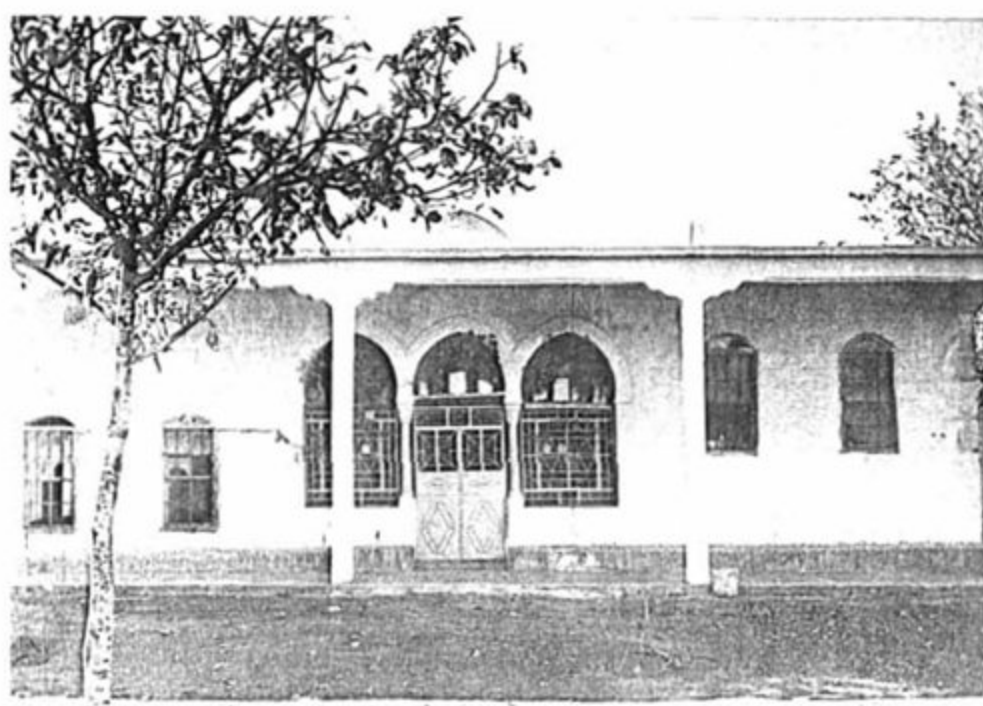
ואך בקושי מאפשרת להם ליהנות מהנוף המרהיב הנשקף ממנו. מבחינה גיאולוגית הר אודם הוא הר געש המכונה "סנדוויץ'", שלועותיו פלטו חליפות חומרים פירוקלסטיים (מוצקים) ולבה מותכת (בצפון מצוי לוע שני). ההר בנוי על כן משכבות מתחלפות של בזלת וחומרים פירוקלסטיים, בעיקר "סקוריה" (אבן געשית נקבובית כספוג שנוצרה ממאגמה). בשל אופיין הנקבובי קלות אבנים אלו להפליא. למעשה כל האבנים הפזורות על פסגת ההר הן מסוג זה (למעט אבני בזלת מעטות שהובאו לכאן — להכנת ביצורים). לסקוריה צבעים שונים — בעיקר אדום ואדום-סגול. עם התרווחות האבן, מתקבלת אדמה אדומה, קלה ושטופה, שנתנה להר את שמו בערבית תל אל אחמר — "ההר האדום". לפי אחת ההשערות הלבה המכסה שטחים נרחבים בגולן מקורה בהר אודם. הר אודם הוא המערבי שבין הרי הגעש הגבוהים בצפון הגולן, והוא צופה על כן למרחקים. מההר נראים קטעים מבקעת הירדן (עמק החולה והכנרת) ומבקעת הלבנון (עמק עיון וערוצי הליטני והחצבאני העליון), הרי הגליל (הרי נפתלי, הרי צפת והרי מירון) והרי הלבנון (ג'בל ברוך), וממזרח — רמת הגולן והחרמון.

בצפון הגולן משתרעת רמת בזלת, המתנשאת לגובה של כ-1,000 מ' ומעליה מתנשאים הרי געש אחדים המתרוממים לגובה 200 מ' נוספים. הנקודה הגבוהה ביותר באזור היא פסגת הר ורדה (1,226 מ'). מצפון משקיף המוצב הישראלי שבחרמון מרום של 2,100 מ', בעוד פסגת החרמון המתמרת לגובה 2,810 — אינה נראית מכאן. מפסגת הר אודם נראים הרי הגעש הסמוכים, וכן ישובי הדרוזים והישובים היהודיים שהוקמו בגולן מאז 1967. בצפון הגולן נמצאים שני הכפרים הדרוזיים מסעדה ובוקעתא, בעוד מגידל שמש ועין קניה שוכנים למרגלות החרמון. אלו הם ארבעת הישובים היחידים ברמת הגולן שלא ניטשו לאחר מלחמת ששת הימים.

לרגלי הר אודם משתרעים שטחים חקלאיים ובמיוחד כרמי גפן, המעובדים בחלקם בשיטות מסורתיות. מרחוק נראים הרי החרמון, הלבנון והגליל, וביניהם עמקי החולה ועיון.

הר אודם מתנשא לגובה של 1,187 מ'. הרוח העזה המנשבת על פסגתו החשופה מכה במטיילים ללא רחם,

למעלה: בריכת רם מכתף החרמון

קברו של נבי יעפורי המקודש על הדרוזים

במיוחד להגיע לבריכת רם מדרום-מערב, בעת שהבריכה נסתרת מעין המתקרב אליה ומתגלה לעיניו באופן מפתיע.

בריכת רם הינה אגם אליפסי (850 מ' × 600 מ'). עומקה כ-10 מ' בחורף ו-6 מ' בסתיו. כיום מתוספים לבריכה מי השטפונות בחורף והם נשאבים בקיץ. מבחינה הידרולוגית מהווה הבריכה מעין צוהר הנפתח אל מי תהום, כלומר שהיא נזונה לא רק ממי גשמים, אלא גם ממים תת-קרקעיים. כן מתנקזים מימיה באופן תת-קרקעי (אמנם לא לבניאס, כפי שסברו לעתים בימי קדם, אלא למעיינות זעורה). יש גם בכך להסביר את איכותם הגבוהה של המים, המכילים רק 15–25 מ"ג כלור לליטר. השקע בו נמצא האגם נוצר בעקבות פעילות וולקאנית – אולי בעקבות התפוצצות גאזים, או על-ידי "נסיגה" של ימת הלבנה שהיתה כאן, שהביאה לשקיעת החומר מסביב.

אפשר להקיף את הבריכה מימין (מזרחה) או משמאל (מערבה). ליד הבריכה יש טוף מיוחד דמוי חול גס, רווי גבישים שחורים נוצצים (מינרל בשם הורנבלנדה). בעיקוף שמאלי – שטח יחיד במינו המכוסה בצפיפות בשרך גדול – אברנית הנשר, הגדל בארץ רק כאן ובשמורת החולה. בסמוך – חתכים יפים של שכבות הטוף, שנוצלו בעבר כמחצבות טוף. סיום הטויל במגרש החניה שליד המסעדה של בריכת רם.

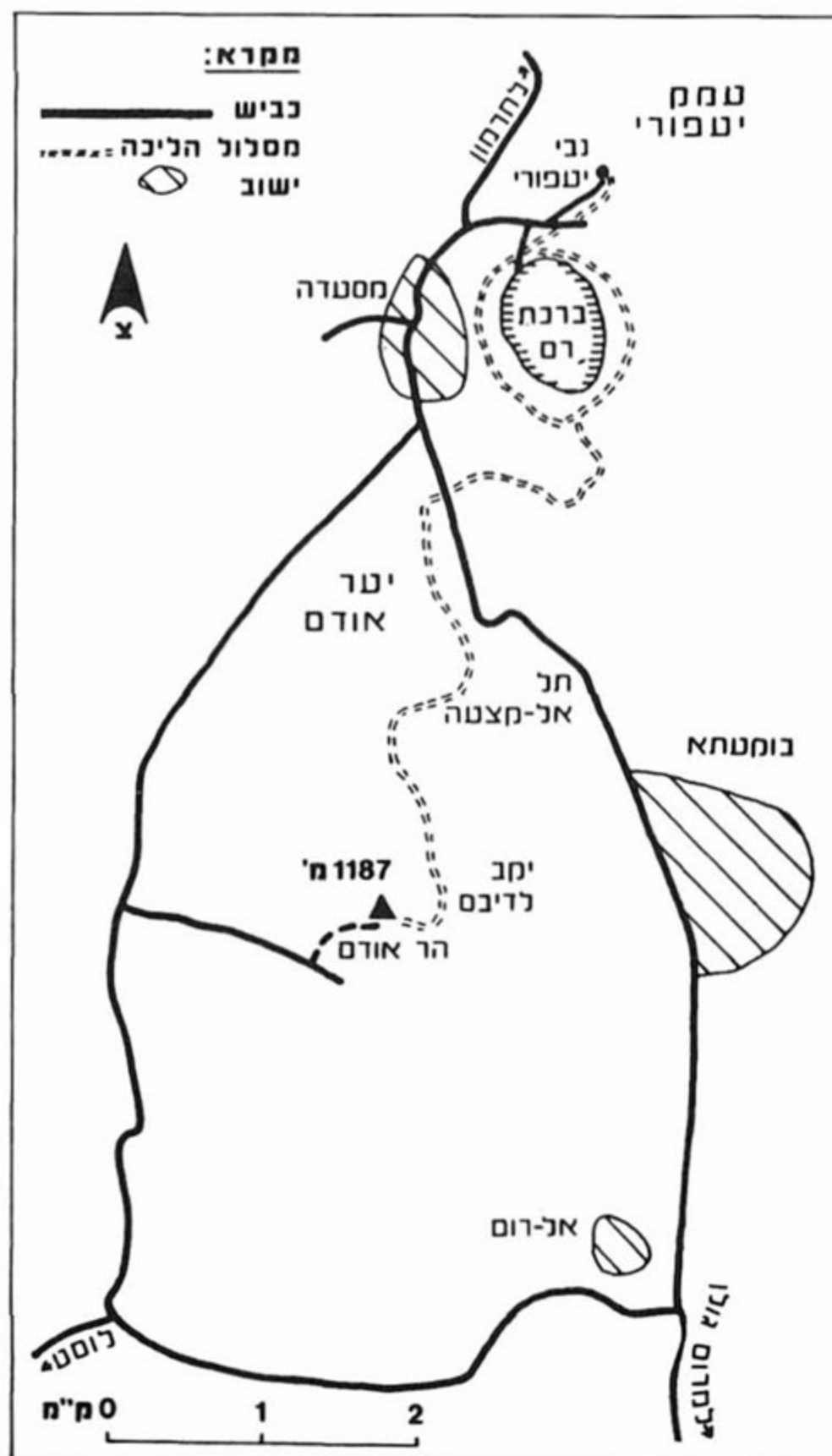
אפשר להמשיך מכאן (מהלך 5 דקות) לקברו של נבי יעפורי, המקודש על הדרוזים. נבי יעפורי נקבר כאן, לדברי הדרוזים, לפני 1,300 שנה, משמע שהיה מבני דורו, ואולי גם מבני לווייתו, של מוחמד. העמק הרחב שכאן, הנטוע כמעט כולו מטעי תפוחים ומושקה בקפדנות מבארות בשיטות מסורתיות למחצה, נקרא מרג' יעפורי, על שם הקדוש. בסוף הקיץ מבשילים על המשוכות שלצידי הדרך פירות פטל עסיסיים.

מיכה לבנה

מסלול הסיור

נרד מהר אודם מזרחה. אחר כך נמשיך צפונה ונבקר ביקב, במקום שמכינים "דיבס" (דבש ענבים). שתיית היין אסורה כידוע, על הדרוזים והמוסלמים, והם משתמשים על כן בענבים להכנת "דבש ענבים". הסחיטה נעשית על-ידי דריכה (ברגליים יחפות או במגפיים). ממשטח הדריכה זורם המיץ לבורות שקיעה. הסחיטה האחרונה מהשאריות נעשית בעזרת חבית מחוררת. למיץ מוסיפים חומר המונע את החמצתו, ותבלינים שונים (פלרגוניום). לבסוף מבשלים את התמיסה בדוד ענק במשך שעות אחדות, עד שהיא נעשית סמיכה, שקופה ומתוקה כדבש. המתקן פועל רק כשלושה שבועות בשנה (בעיקר באוקטובר).

מן היקב נמשיך ליער אודם ומשם לבריכת רם. בדרכנו נעבור בין השדות והמטעים של מסעדה, אשר במרכזם מטעי התפוחים, הנמצאים בהתרחבות מתמדת. נוכל לראות שילוב בין טכניקות מודרניות וחקלאות מסורתית להכשרת שטחים חדשים למטעי תפוחים, שהם ממקורות המחיה העיקריים של הדרוזים בגולן. יפה

את הגולן פרצו לפני כ־3 מיליוני שנים מתוך הסדקים. הזרמים התקררו לאיטם וסלע הבזלת נסדק בצורת עמודים מצולעים (בעיקר מחומשים ומשושים) הנחשפים בערוצי הנחלים. במצוק שלפנינו התחתר הנחל בכיסוי הבזלת וחשף את הקילוחים השונים בשכבות התחתונות.

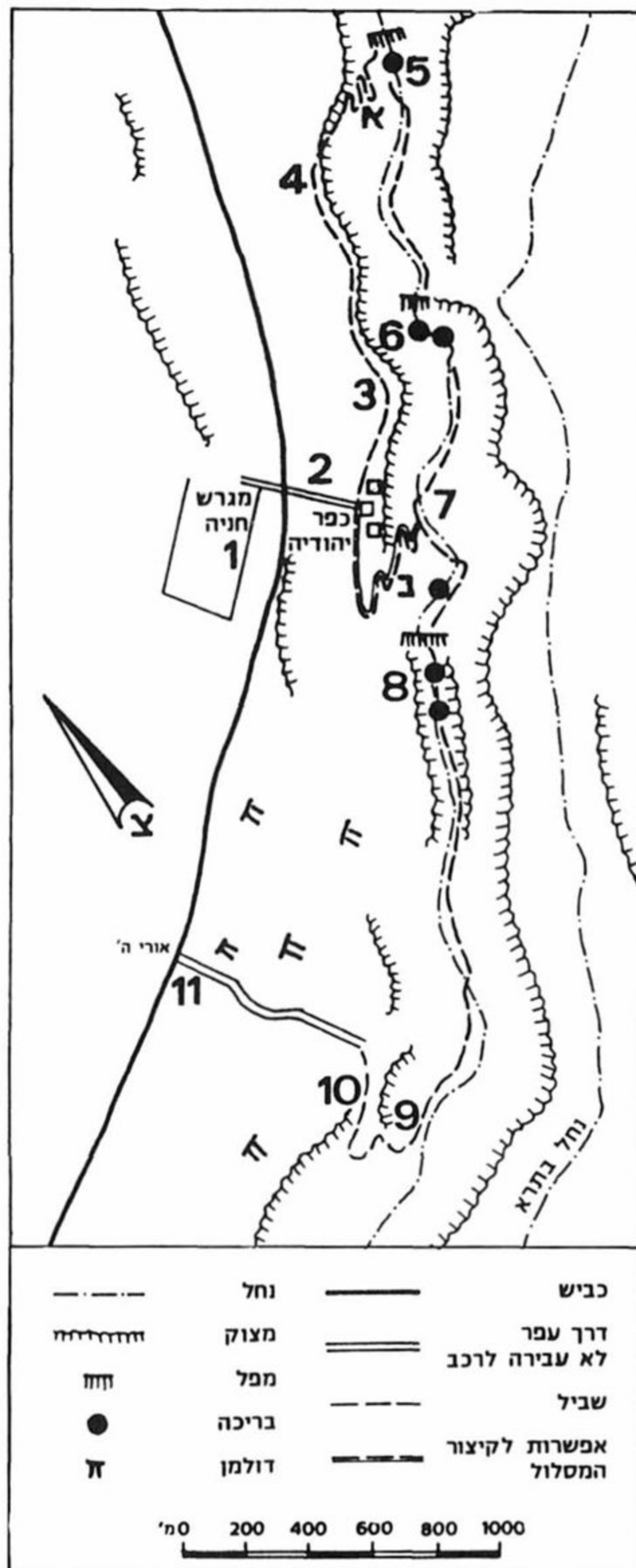
מכאן מתחילה ירידה מתונה לכיוון אפיק הנחל (שביל א'). הירידה הופכת תלולה יותר בהמשך ומובילה אותנו הישר אל הבריכה אשר בתחתית המפל הראשון (5). גם בימות הקיץ החמים נוכל ליהנות מרחצה במי הבריכה (השופעים כאמור, כל השנה).

אחרי מנוחה קצרה נמשיך בשביל, בכיוון זרימת הנחל. מקץ כ־20 דקות נגיע לראש המפל (6), ונגלוש לבריכה הגדולה שלמטה. נחצה את הבריכה בשחיה קצרה ונגיע לראש מפל קטן. נרד בו בזהירות, בשחיה קצרה נוספת להתפרקות על סלעי הבזלת השחורים. לאורך הנחל – סבך הרדופים, הבולטים בפרחיהם הוורודים, עצי ערבה, פטל ושיחי נענע בעלי ריח מנטה חריף. גם תאנים וענבים מזומנים לנו, ואם יתמזל מזלנו להגיע בעונה, נוכל לטעום מהם. מעל המים מתעופפות שפיריות בשלל גוונים וצורות; על פני המים מתרוצצים מיני חרקים שונים, ואילו במים שורץ סרטן הנחלים, המגיח מדי פעם אל היבשה.

נמשיך לאורך הנחל עד שנבחין בסימון ירוק על סלע גדול (7), המורה על כיוון העליה חזרה לכפר (שביל ב'). מהכפר נחזור לכביש, אל המכונית החונה (העליה רק בשביל המסומן).

מסלול מס' 2 – החלק התחתון של הנחל

אם בחרנו לטייל בחלק התחתון של הנחל, נפנה בסמוך לשלט סימון השבילים מן הכפר ימינה, ונלך על שביל צר המסומן בירוק (שביל ב'). השביל מתפתל תחילה בין בתי הכפר ומוצא לו ירידה בקצה הכפר שמאלה לכיוון הנחל. הירידה מסומנת היטב ויש להקפיד לרדת רק בשביל. נגיע לנחל (7) ולאחר מנוחה נמשיך בשביל ימינה עם כיוון הזרימה. בדרך נעבור ליד מספר בריכות קטנות ונגיע לראש מפלון (8), שגובהו 3 מ' ומתחתיו בריכה גדולה. נרד בזהירות מצידו השמאלי של המפל ונגיע למפלון נוסף. נקפוץ לבריכה ונשחה לעברה השני. חלק זה של הנחל הינו צר וקניוני. כדאי לנוח בצל מדי פעם ולהתבונן בקירות המצוק אשר ממנו נובעים מספר מעיינות שכבה. על המצוק הלח התפתחה צמחיה מיוחדת של שרכים (שערות שולמית ועוד), טחבים ואצות למיניהן – כולם צמחים ירודים חובבי לחות וצל. לאחר הליכה של כשעה נפגוש בסימון על גבי סלע (9). השביל מפנה אותנו לעבר גדתו הימנית של הנחל (שביל ג'). נמשיך לראש המצוק הצופה אל הנחל (10), לתצפית ולמנוחה קצרה. מכאן ניתן לעתים לראות שפני סלע ועופות דורסים, המקננים במצוקי הנחל. מכאן נמשכת הדרך כ־20 דקות בשביל צר אל דרך עפר הפונה מערבה – לכביש. הדרך היוצאת

מסומנת בסופה בשלט (11) ומתחברת לכביש כ־1.5 ק"מ דרומית למגרש החניה. נחזור צפונה (ימינה) – אל המכונית.

האפשרות השלישית היא לשלב את המסלולים 1 ו-2, כלומר לטייל בכל הקטע המסומן של הנחל – במסלול הנמשך כ־8 שעות.

דלית פורפיר

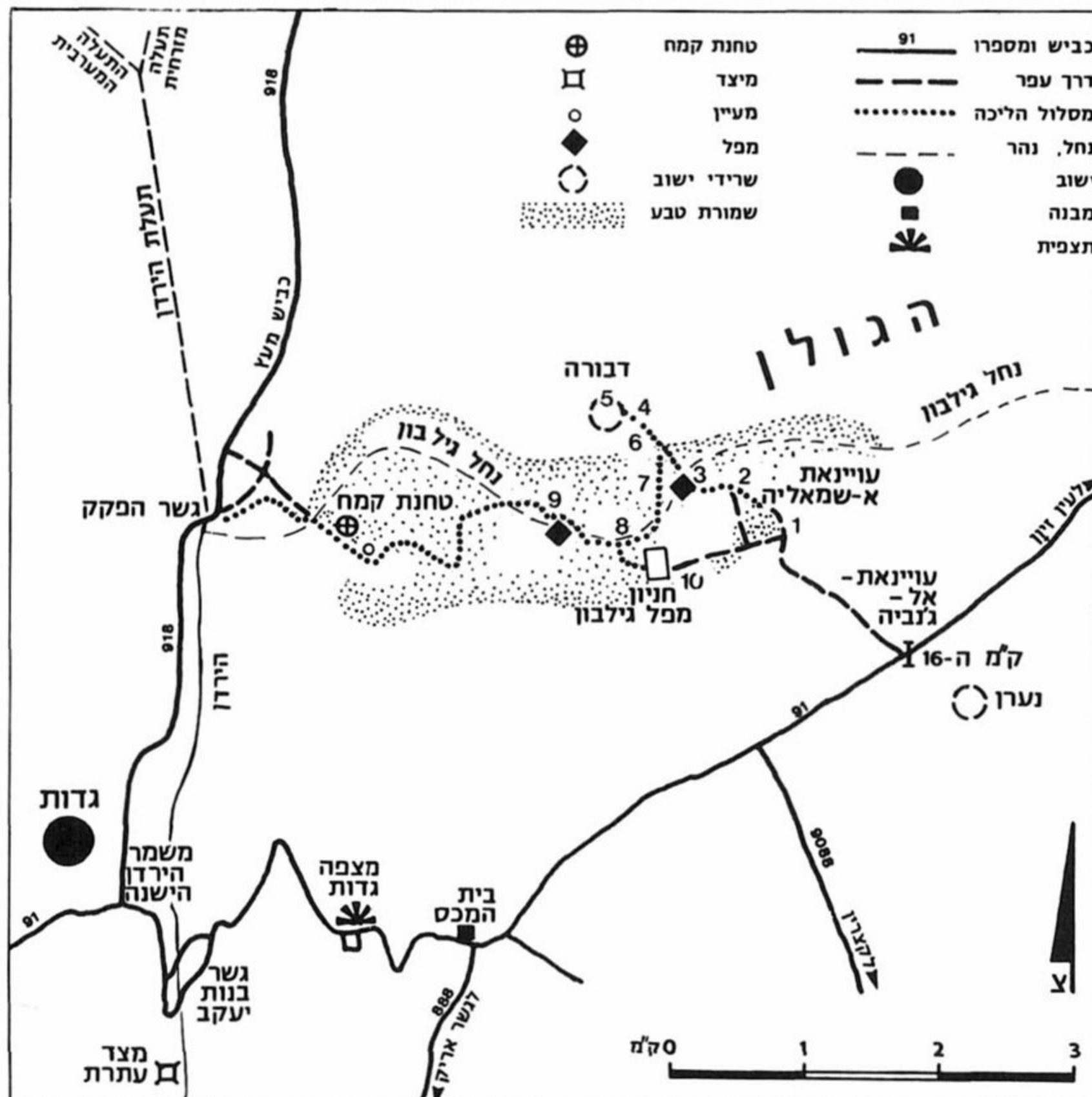
עתיקות דבורה ונחל גילבון

מידע כללי: אורך מסלול ההליכה: כ־3 ק"מ. משך ההליכה: כ־3 שעות. העונה: כל השנה. המפלים מרשימים במיוחד בשבוע שלאחר גשם חזק, אך בשעה שהשביל חלק מבוי, דרושה זהירות מיוחדת! מפות: סימון שבילים גולן וחרמון. מי שתיה: מי הנחל אינם ראויים לשתיה. סימון: יש סימון שבילים אדום. השביל לעתיקות דבורה מסומן בירוק. סכנות מיוחדות: שדות מוקשים מגודרים ומשולטים מימי הסורים – השמע לאזהרות השלטים! מידע נוסף: בית־ספר שדה גולן, קצרין. טלפון: 06-961234

מסלול הסיור

ניסע בכביש גשר בנות יעקב – עין זיוון (מס' 91). בק"מ 15.9 נפנה צפון־מערבה (שמאלה) בדרך עפר שאורכה כ־2 ק"מ. נעבור בכפר הנטוש והחרב עוינאת ונבחין בבתי הכפר בשני סוגי בנייה: בין בנייני הבטון המודרניים, מפוזרים בתים הבנויים אבן בזלת ללא מלט. בנייני הבטון היו קסרקטינים של הצבא הסורי, ואילו בתי האבן

נחל גילבון הוא הדרומי שבנחלי צפון הגולן ואחד היפים שבהם, וזורמים בו מים במשך כל השנה. המפלים במסלול סיורנו מצויים בקטע קניוני ומרשים של הנחל,

כפרם. במקום היו שרידי עיירה עתיקה, שהשפיעה עליהם בסגנון הבנייה המשובח ובשפע אבני הגזית. הם השתמשו באבנים אלו לבניית בתייהם, תוך שהרסו את שרידי הבתים הקדומים. בין האבנים – שרידי עיטורים קדומים רבים.

השביל מוליך אל חצר (5). בקירות הבתים נותרו שרידים יפים, הכוללים בין היתר חלק ממשקוף שער מפואר ועליו עיטור עוף דורס עם זר במקורו ולידו שני דגים. כתובת מטושטשת בארמית על אבן זו פוענחה כ"עבד תרעה", שמשמעותו: "עשה שער", שהוא קרוב לוודאי חלק מכתובת מעין: "זכור לטוב פלוני בן פלוני שעשה (תרם) שער זה לבית-הכנסת". עיטורים פשוטים יותר, כגון שיניות, דקל ובליטות, נפוצים כאן למדי. העיטורים היפים ביותר, ובעיקר הכתובות העבריות והארמיות שנמצאו בכפר – הועברו למוזיאון ישראל וכן למוזיאון בקצרין. יש חוקרים הסבורים שכאן היתה בימי בית ראשון העיר גולן, שנקראה בימי בית שני דברה (סלוקיה). החשובה בין הכתובות שנמצאו כאן מכריזה: "זה בית מדרשו של רבי אלעזר הקפר". נשוב ונרד אל הנחל, לרגלי מפל דבורה. בדרכנו נראה מטעי תאנים, זיתים, ורדניים ומשוכות צבר (6).

המפלים

מפל דבורה (7) נופל מגובה 12 מ' לתוך בריכה נאה, ויוצר מקום נעים למנוחה ורגיעה. נרד כ-800 מ' במורד הנחל בשביל מוסדר ומשולט. על הגדות צומחים עצי ערבה, סבכי עבקנה ושיחי הדרוף. בצומח קירות הסלע בולטים עצים אחדים – במיוחד אלה ארצישראלית, חרוב, אשחר ושקד. מלבדם נאחזים בסדקי הסלע גם שיחי הדוקרניים של הצלף, שאת עקשנותם הקבילו חז"ל לעקשנותו של עם ישראל להאחז בחיים: "צלף – עז שבאילנות... וישראל באומות". כאן נמצא גם את השכרון הזהוב יפה הפרח, טבורית, רקפת, בלוטת הסלעים ועוד צמחי סלעים. בשביל ולידו נמצא סימני בעלי חיים: קוצים של דרבן וצבתות סרטני-נחלים שפוצחו על-ידי שלדג ועוד.

כדי לצפות על מפל גילבון (9), עלינו להמשיך בשביל כ-100 מ' מערבה (יש להקפיד על זהירות בימי הבוץ מחשש החלקה). אחרי הגשמים רישומו של המפל עז יותר. הוא יורד אל קיר הבזלת מגובה 41 מ'. בדרך מתנפצים המים אל זיזים ובליטות בקיר ומתפרסים לצורות ציוריות, בדמות עשרות מזרקות. פעם סברו שזהו המפל הגבוה בארץ, אולם מפל גמלא גבוה ממנו בהרבה ומגיע ל-51 מ'. בקירות הקניון אפשר להבחין בקילוחי הלבנה, על שכבותיה, ובעמודי הבזלת המשושיים שנוצרו עם היסדקות השכבה. בזים ויוני סלע מקננים כאן בקירות. השביל יורד אל הבריכה שלמרגלות המפל. נשוב עתה מעט במעלה השביל שבאנו בו, נעבור את המפל ונעלה ימינה (דרומה) אל חניון מפל גילבון (10). מן החניון יוצאת דרך עפר צפונה-מזרחה, אל הרכב. מיכה לבנה

מפל דבורה

מייצגים את אורח חיי הכפריים שחיו כאן. אבני הבזלת אינן מסותתות, לעתים הן מהוקצעות מעט. בבתים אין בדרך כלל חלונות, והגגות, שהיו עשויים בוץ, ונתמכו בקורות וזרדים, התמוטטו ברובם. נתבונן בפרטי הבנייה, על מנת להשוות למה שנראה אחר כך בכפר נטוש אחר, דבורה. נרד עתה צפונה בשביל מסודר ומסומן אדום (2) – אל הנחל, נחצה אותו (3) ונעלה בגדתו הצפונית לעבר דבורה (4).

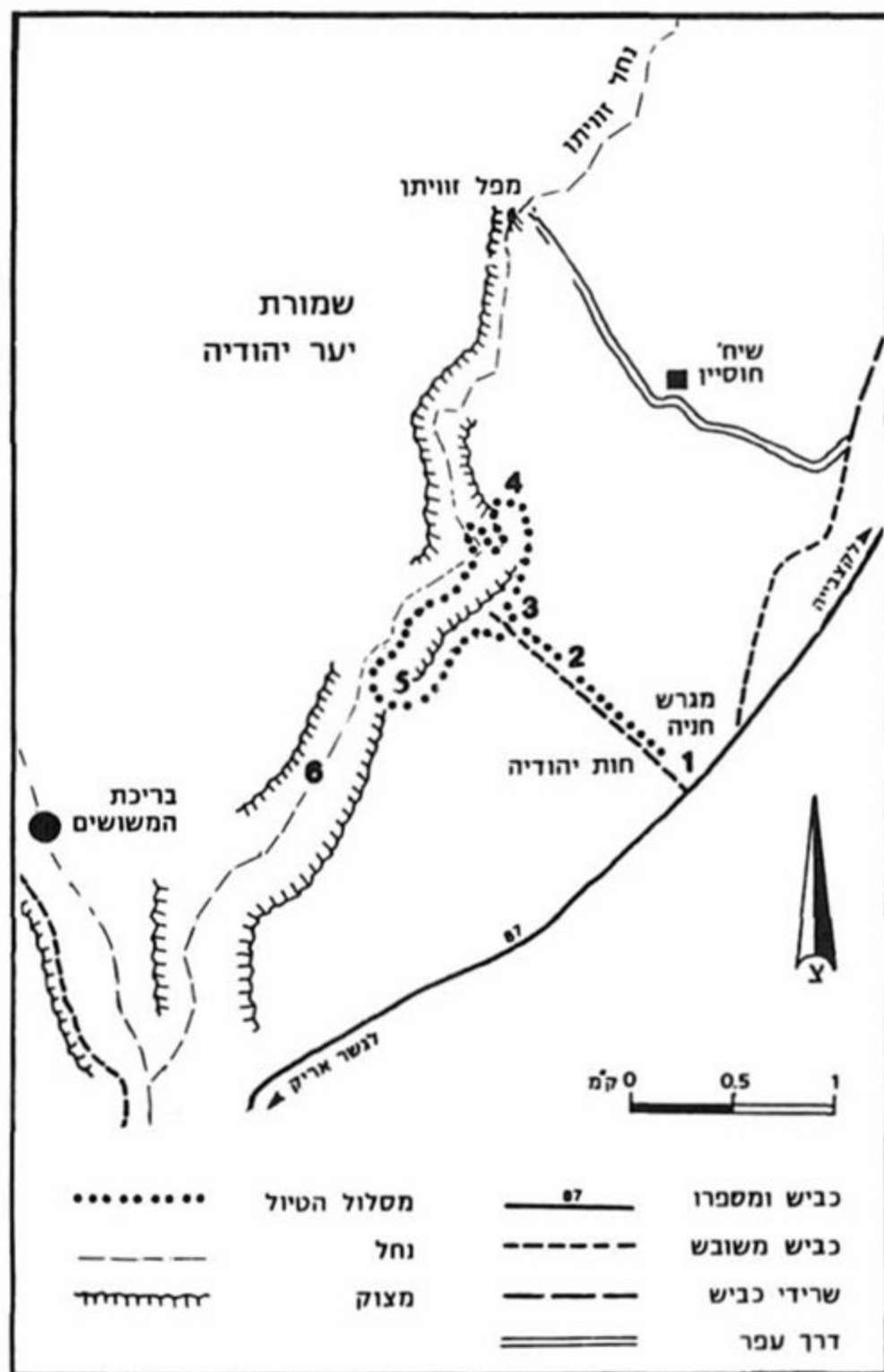
דבורה

דבורה (4) הינו כפר סורי נטוש. מעניין לעקוב אחרי אורחות החיים בו, על סמך הממצאים ששרדו. החיים התנהלו בעיקרם במסגרת משפחות מורחבות. כל יחידה התרכזה סביב חצר גדולה, מוקפת חומת אבן ובעלת פתח יחיד. פתחי כל הבתים פונים אל החצר פנימה בלבד, ואין כל סימן לאספקת מים, חשמל או ביוב. בחצר התנהלו עבודות הבית והמטבח. בכל חצר ניצב כד חרס ענק למים, תנור אפיה ומחסן לכלי העבודה המעטים (מחרשה).

עניין מיוחד יש בהשוואה בין הבנייה כאן לזו שראינו בעווינאת. הבנייה כאן משובחת בהרבה. האבנים מסותתות היטב והגגות נשענים תכופות על קשתות אבן או על עמודים יציבים. ההבדל בין עווינאת לדבורה מקורו, לפחות בחלקו, במה שמצאו הבדווים בבואם לכאן לראשונה לפני כמה עשרות שנים, להקים את

יער יהודיה ונחל זוויתן תחתון

מידע כללי: משך ההליכה – כ-6 שעות. אורך קטע ההליכה – כ-7 ק"מ. גיל המטיילים – 12 ומעלה. סיום המסלול כרוך בעליה קשה. עונות מועדפות – קיץ וסתיו, אפשר כל השנה, אך לא בעת שטפון. מי-שתיה – הכרחי לקחת מימיה לקטעים שאין בהם מים זורמים. מפות – טבריה 1:100,000, טבריה 1:150,000. ציוד: מימיה, בגדים, נעליים נוחות להליכה.

הטיול ביער יהודיה ובנחל זוויתן עובר בנופים אופייניים למרכז רמת הגולן. נחל זוויתן, כשאר נחלי מרכז הגולן, זורם לכיוון דרום-מערב, אל הכנרת. הפרשי הגבהים בין תחילת זרימתו (ברום 800) ובין הכנרת (210 – גורמים לכך שהנחל יעצב בזרימתו ואדי קניוני מרשים. טיולנו יתמקד בחלקו התחתון של הנחל. בסיוורנו נתרשם מנופי הבזלת, מהצמחיה העבותה ומפארק האלונים האופייני למרכז הגולן.

תחילת המסלול בחוות יהודיה על גשר אריק – קצביה (כביש יהודיה), מס' 87 ברשת הארצית. לבאים מגשר אריק – ניסע צפונה-מזרחה עם הכביש העולה מגשר אריק לכיוון קצביה (מס' 87). כ-10 ק"מ מהגשר, משמאל לכביש, נמצאת חוות יהודיה. לבאים מראש פינה – דרך צומת מחניים לגשר בנות יעקב, ניסע בכביש 91 לצומת בית המכס. משם בכביש מס' 9088 המוביל לקצרין, עד צומת קצביה. בצומת קצביה נפנה ימינה לכביש 87, ואחרי כ-5 ק"מ נגיע למגרש החניה של חוות יהודיה (1), שם נשאיר את הרכב ונצא לסיור רגלי. החווה שייכת לקיבוץ נווה איתן, העוסק בגידול בקר לבשר. ניצול השטח למרעה נעשה משום שהקרקעות במרכז הגולן טרשיות ובלתי נוחות לעיבוד חקלאי אינטנסיבי, אך גם משום שהמרעה בקיץ מפחית במקצת את סכנת השריפות.

נמשיך בשביל המסומן לבן-ירוק, העובר דרך יער יהודיה (2). היער המשתרע על כ-30,000 דונם, שונה כאן מהמוכר לנו באזורים אחרים בארץ. לטיפוס צומח זה קוראים "יער פארק": המרחקים בין עץ לעץ גדולים והצומח בין העצים הוא עשבוני.

העץ השולט ביער הוא אלון התבור. רוב האלונים צומחים מתוך גלי אבנים שחלקם מכסה על קברי דולמן מלפני כ-4,000 שנה (תקופת הברונזה התיכונה). לתופעה זו סיבות אחדות:

1. הבלוטים הנופלים בשטח הפתוח נאכלים על-ידי חזירים.
2. גלי האבן משמשים מקום מסתור למכרסמים הניזונים מבלוטי אלון. המכרסמים מרכזים בתוך גלי האבנים כמויות גדולות של בלוטים ומגדילים על-ידי כך את סיכויי נביטתם.

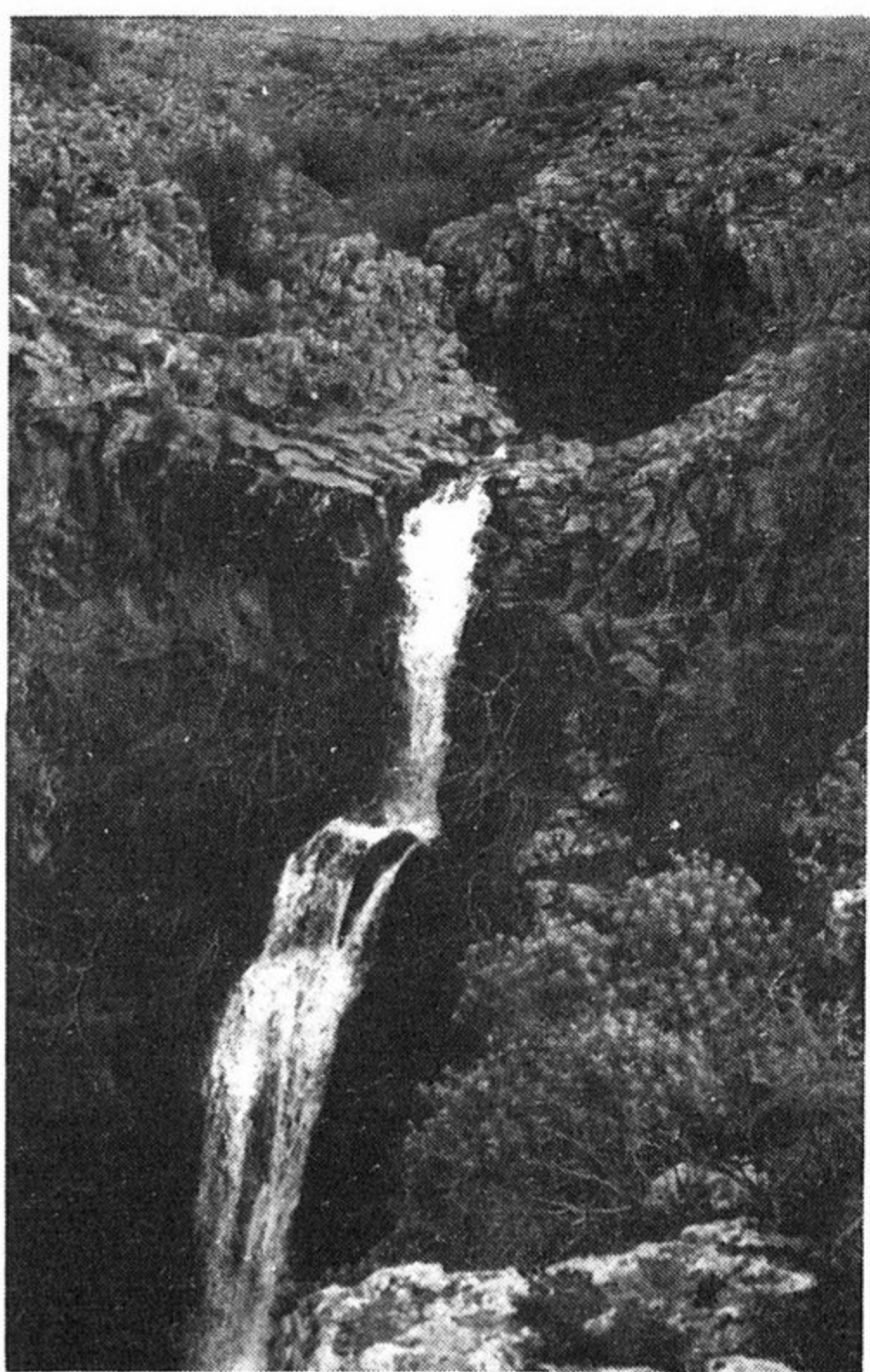
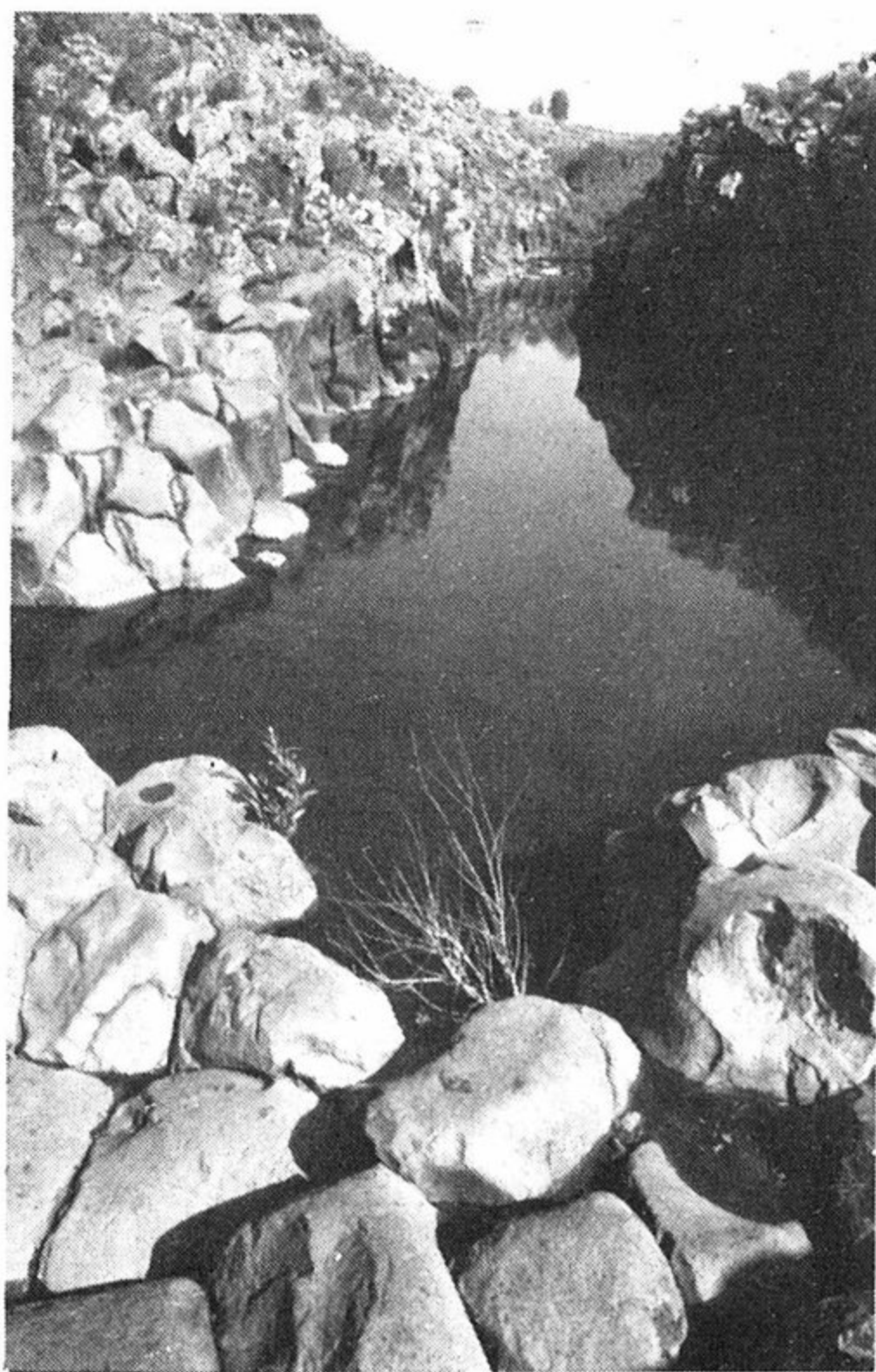
3. גלי האבן מגינים על הנבטים הצעירים מפני התייבשות בשלבי הצמיחה הראשונים, ושומרים על הלחות החיונית לנבט.

4. גלי האבן מקנים לעצים הגנה בפני שריפות ונזקים אחרים.

נמשיך ללכת מערבה בשביל המסומן ונתחבר לדרך עפר רחבה, המסומנת גם היא בלבן-ירוק. נמשיך מערבה עד שנגיע לנקודה (3), שבה אפשר לצפות למטה על אפיק הנחל (ליד עמוד עם שלטים). מכאן ניתן לראות את הקניון התחתון של נחל זוויתן. בקירות הנחל נבחין בשכבות סלעי בזלת ובשכבות קרקע מאובנות עם צמחיה.

נחל זוויתן – כשאר נחלי הגולן – זורם במשך כל ימות השנה. המים מחלחלים בשכבות הבזלת הסדוקות עד לשכבת קרקע אטומה, שעליה הם ממשיכים לזרום לנקודת מוצא ופורצים כמעיינות. ואכן, לאורך קירות

ממראות הזוויתן

זורמים בקילוח חזק מהקיר. כן ניתן לראות במעין משקע של סלע גירי על הבזלת (נטף נחלים – טרוורטין). ביחד עם אצות וטחבים שצמחו עליו נוצר כאן קיר מרשים ונוסף מים.

מעין נטף נחזור בשביל עד לתחילת העליה (5). העליה, הנמשכת כ-30 דקות, מוליכה לתצפית הראשונה שממנה צפינו על הנחל (2). מכאן נחזור לחוות יהודה בדרך שבאנו.

אפשרות נוספת: להמשיך מעין נטף במורד נחל זוויתן אל בריכת המשושים. טיול זה, המיועד למיטיבי לכת, ארוך בכ-6 ק"מ, ומצריך גם הסעת הרכב דרך צומת בית צידא אל דרך העפר שממערב לנחל המשושים. היתרון – עוד חוויות נופים ומים. מעין נטף ממשיך השביל המסומן בתוך האפיק עוד כ-1 ק"מ, ועולה ימינה (צפונה-מערבה), אל הטבלה המפרידה בין ערוצי הזוויתן והמשושים. לאחר 1 ק"מ נוסף יורד השביל אל הערוץ, הישר אל בריכת המשושים. אחרי טבילה והתרגעות בבריכה, ממתינה עוד הליכה בת כ-3 ק"מ עד לדרך העפר שלאורך נחל המשושים, במקום שימתין הרכב.

איריס מנדל

המצוק נובעים מעיינות רבים, אותם נוכל לזהות לפי ריכוז צמחי הקנה.

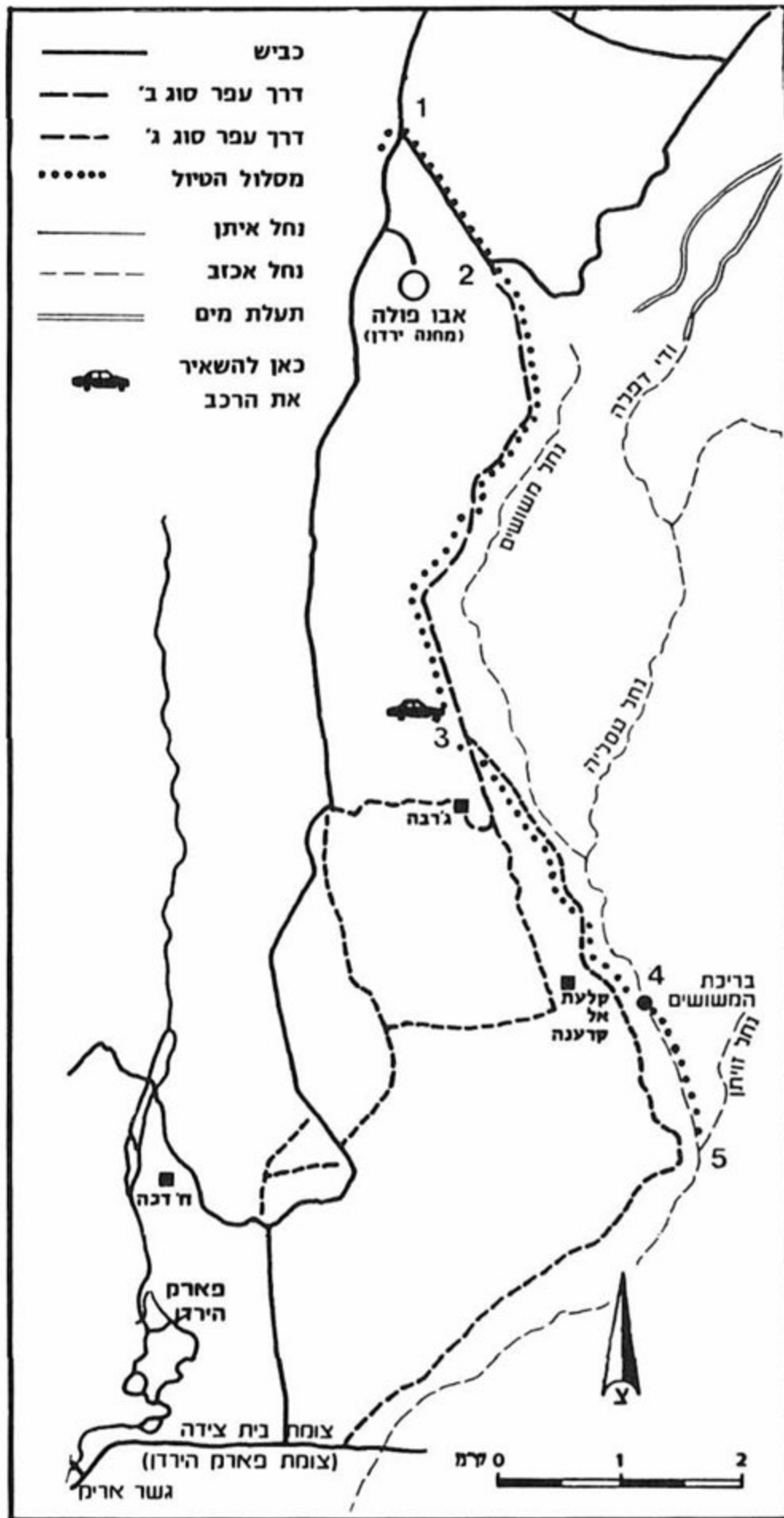
נמשיך צפונה (ימינה) בשביל המסומן לבן-אדום לאורך מצוק הנחל עד לפיצול השביל (4) היורד לנחל (מסומן לבן-שחור). מנקודה זו – תצפית על הכנרת ובקעת הבטיחה, שנוצרה בעקבות הסעת סחף על-ידי נחלי מרכז הגולן והשקעתו.

נרד עתה בשביל המסומן לבן-שחור אל הנחל ונמשיך עם כיוון זרימת המים דרומה. בדרכנו נגיע לבריכת מים. את הבריכה הגדולה הראשונה בה נפגוש, כדאי לעקוף מבלי להתעכב (המעקף מצד ימין), וכך גם את הבאה אחריה. הבריכה השלישית, העגולה, מומלצת לרחצה. לאורך הנחל צמחיית נחלים אופיינית: שיחי הרדוף הפורחים בוורוד עז באמצע הקיץ, כאשר הכל מסביב יבש; עצי ערבה מחודדת – נותני הצל העיקריים בנחל, מעט עצי חרוב, שיחי נענה המפיצים ריח מנטה חזק, ואחרים. נמשיך במורד הנחל עד העמוד (5) המצביע על עליה שמאלה. ניתן לעלות עם השביל, או להמשיך עד לעין נטף (6), מהלך 10 דקות.

עין נטף הינו אחד המעיינות הגדולים בנחל. מימיו

בריכת המשושים

בדרך כלל בטמפרטורה של כ-1,000 מעלות. תוך כדי זרימה מתקררת הלבה בהדרגה. כאשר הטמפרטורה מגיעה לכ-500 מעלות הופך החומר לצמיגי. זרימתו נפסקת והוא מתקרר במקומו. הלבה מתכווצת בעת התקררותה ויוצרת צורת משושים. המשושים יוצרו רק בתנאים אופטימליים, ולכן כמותם אינה רבה. נחל משושים התחתך בדיוק במקום עשיר במשושים, וכך נתגלתה תופעת טבע מופלאה זו. המשך קיומה של בריכת המשושים קשור במידה רבה בזרימה איתנה

מידע כללי: משך זמן ההליכה: כ-4.5 שעות. אורך המסלול: כ-6 ק"מ. גיל המטיילים: 5 ומעלה. העונה: כל השנה, בעיקר באביב ובקיץ. מים: מי בריכת המשושים אינם ראויים לשתיה. יש להצטייד במים. מפות נוספות: טבריה 1:100,000, צפת 1:50,000. מידע נוסף: בית-ספר שדה גולן, קצרין. טלפון 06-961352

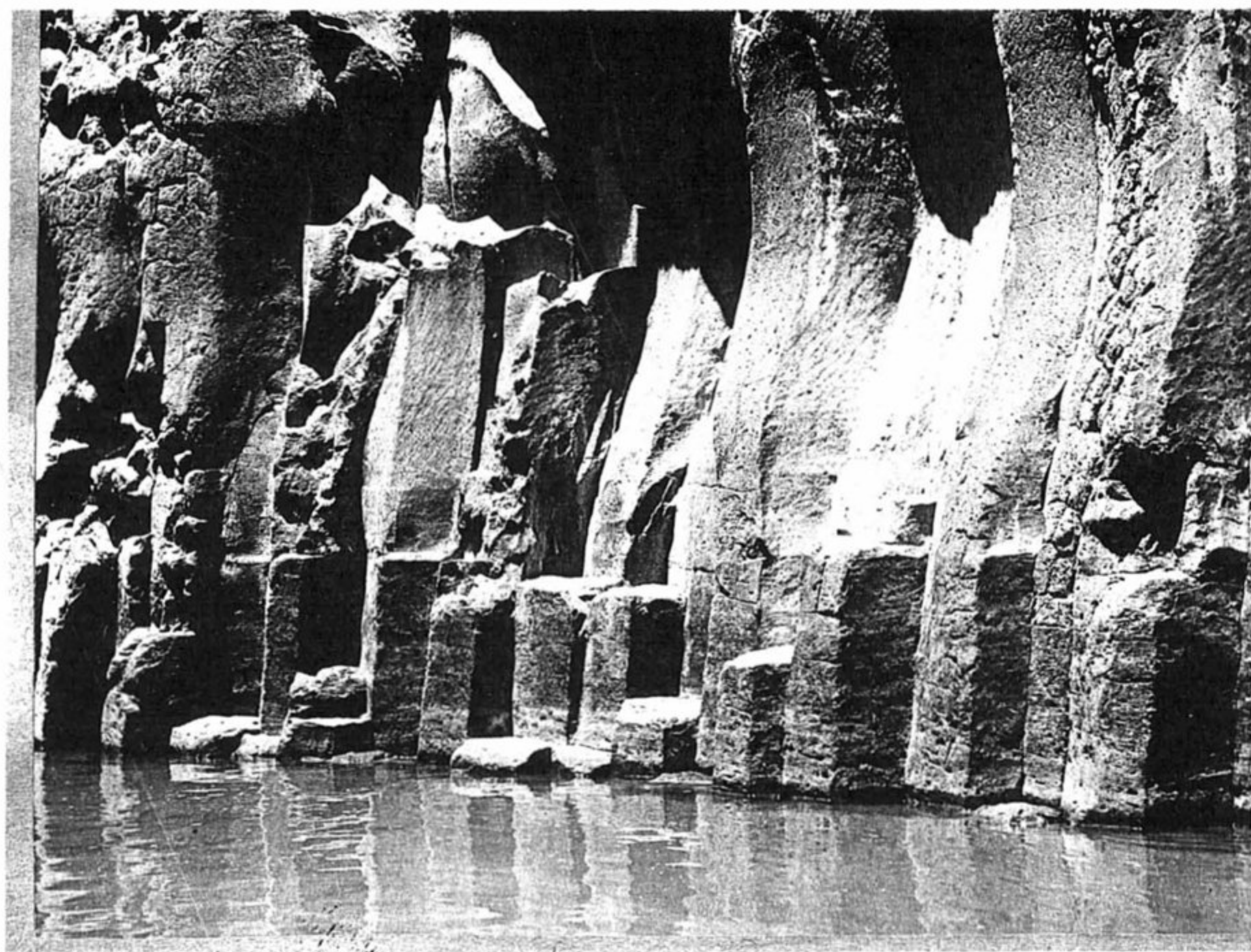
טיולנו מוקדש לפנינת נוף מפורסמת – בריכת המשושים. הבריכה מצויה באורך שבנחלי הגולן האיתנים. שפע מים, צמחייה מגוונת, עצים מרשימים, עולם חי מעניין וכמובן התופעה הגיאולוגית המיוחדת של הבריכה עצמה, משתלבים לחויית טבע בלתי נשכחת.

נחל משושים הוא הנחל האיתן הארוך ביותר בגולן. אורכו כ-35 ק"מ – מאזור עין זיוון ועד לשפכו בבקעת הבטיחה. ב-20 הק"מ התחתונים זרימת המים איתנה ובעונת הגשמים יש גם בחלקו העליון של הנחל זרימה איטית ורדודה. הבדווים, תושביו הקודמים של האזור, דימו את נחל זויתן העליון לתעלת השקיה שנחפרה בשטח מישורי ולכן כינו אותו מסיל (סיל – תעלה בערבית). מכביש קצרין ואילך הופך הנחל לערוץ ההולך ומעמיק ברדתו לכנרת, ובמקומות מסוימים גובה מצוקיו מגיע ל-100 מ'. לאחר מפגש הנחלים זויתן – משושים מתרחב אפיק הנחל עד להישפכו לבקעת הבטיחה.

באזור ההיקוות של נחל משושים נובעים כ-40 מעיינות, 30 מהם שופעים מים כל השנה והשאר חרבים בקיץ. ניתן לזהות את נביעת המעיינות על-פי חישות הקנים המתפתחים סביבם. אחרי הליכה בת כחצי שעה בדרך העפר שלאורך נחל המשושים נגיע אל שלט המורה לנו על השביל שיורידנו אל בריכת המשושים. לאחר ירידה בת 10 דקות תתגלה לעינינו בריכת המשושים (4) במלוא הדרה.

בריכת המשושים היא מן התופעות הגיאולוגיות היפות ביותר בארץ. זוהי בריכה טבעית, שקירותיה בנויים שורות עמודי בזלת מצולעים. מספר הצלעות בעמודים הוא בין ארבע לשבע, ולמעלה מ-60 מן המצולעים הם משושים. נוף משושי בזלת מצוי גם במקומות אחרים בגולן, אך בבריכת המשושים מתגלית התופעה במלוא היקפה. המים הנכנסים אל בריכת המשושים במפל יפה, חתרו בקיר המזרחי, גדעו את עמודי המשושים בבסיסם והותירו אותם תלויים כגגון מעל שולי הבריכה. השטפונות החליקו ושייפו את המגלש היורד אל הבריכה ושיוו לו צורה המזכירה חלת דבש.

נראה שהיווצרות המשושים קשורה להתקררות הלבה בתנאים מיוחדים. הלבה הנפלטת מהר הגעש היא

בריכת המשושים

תום הסיור, נחזור לבריכה, וממנה — בדרך שבה הגענו — אל הרכב הממתין.

לבעלי רכב גבוה במיוחד (טנדר, ג'יפ) קיימות עוד שתי אפשרויות לגישה לבריכת המשושים: כ־600 מ' מזרחית לצומת בית ציידא (צומת פארק הירדן) עולה דרך עפר לאורך הגדה המערבית של נחל משושים — מהלך כ־6 ק"מ עד לשלט המורה על שביל הירידה לבריכת המשושים (שביל זה מסומן בצבע אדום-לבן). דרך זו מטפסת מרום של 190- עד לרום של 90+ ובנקודות מסוימות העליה היא קשה. בדרך — תצפיות יפות על החלק התחתון של נחל משושים ועל מפגש הנחלים זוויתן-משושים (ראה מפה).

מצומת בית ציידא ניסע צפונה כ־6 ק"מ, ונעצור סמוך לדרך עפר הפונה מזרחה, שתוביל אותנו לכפר הנטוש ג'רבה. מיד לאחר ג'רבה נפנה ימינה (דרומה) ונמשיך בדרך עפר עד לכפר הנטוש קלעת אל קרענה. מכאן יורד שביל אל דרך העפר שלאורך נחל משושים, שממנה נרד אל בריכת המשושים בשביל המסומן בצבע אדום-לבן. אורכה של דרך גישה זו הוא 4 ק"מ. מלבד הירידה התלולה מקלעת אל קרענה אל בריכת המשושים (והעליה התלולה בדרך חזרה) — עוברת הדרך בשטח מישורי פחות או יותר.

אלי חוטר

וטבעית של מים במשך כל עונות השנה. תכניות שונות ל"תפיסת" המים עלולות לפגוע בבריכה יפה זו, וגורמי שמירת הטבע עומדים על המשמר לעצור תכניות אלו. מבריכת המשושים ירידה — במורד הנחל — לצמחיית הנחלים העבותה. הודות לזרימת המים האיתנה, התפתחה במקום צמחיה עשירה. בתוך הנחל גדלים עצי ערבה, מילה, דולב, שיחי הרדוף, שיח אברהם ועוד. במקומות מסוימים שבהם המצוקים אינם זקופים, מגיעים אלוני התבור והאלות האטלנטיות של יער יהודיה לקרבת אפיק הנחל. על דרדרת הסלעים ניתן לצפות בשפני סלע. מבין היונקים הגדולים ניתן לראות לעתים צבאים, תנים, שועלים, חזירים וחתולי בר. במצוקי הנחל מקננים העקב העיטי והרחם. במי הנחל שטים דגי חפף אשר נוהגים לטפס במעלה הזרם ואפילו מפלים אינם עומדים בדרכם. ערוץ הנחל לפני הכניסה לבריכת המשושים הוא צר ושופע מפלונים ובריכות יפות. אחרי בריכת המשושים עשיר הנחל בעצי דולב ובבריכות גדולות. במפלג הנחלים זוויתן ומשושים נמצאו שרידי בית כנסת מתקופת התלמוד (5) — שרידי מבנה גזית וכמה כותרות דוריות. לפני התנקזם לכנרת עוברים מי הנחל בבקעת הבטיחה ויוצרים את ערוץ הזאכי והלאגנות שלו. מים אלו אינם ראויים לשתייה בגלל זיהום מי שופכין המזהמים את הנחל בדרכו. עם

נחל אל-על

בנחל אל-על

מידע כללי: משך ההליכה: כ־3 שעות. יש למצוא סידור להעברת הרכב לקצה המסלול (נסיעה בת כ־10 דקות מאבני איתן לאליעד). אורך המסלול: כ־3 ק"מ. חלק מהתחנות מסומן בשטח. גיל המטיילים: 5 ומעלה. העונה: סתיו, חורף ואביב. בזמן שטפון אין אפשרות לחצות את הנחל. מים: יש אפשרות לשתות ממי הנחל, אך רצוי להצטייד במימיה. מידע נוסף: בייס שדה גולן, טלפון: 06-961352

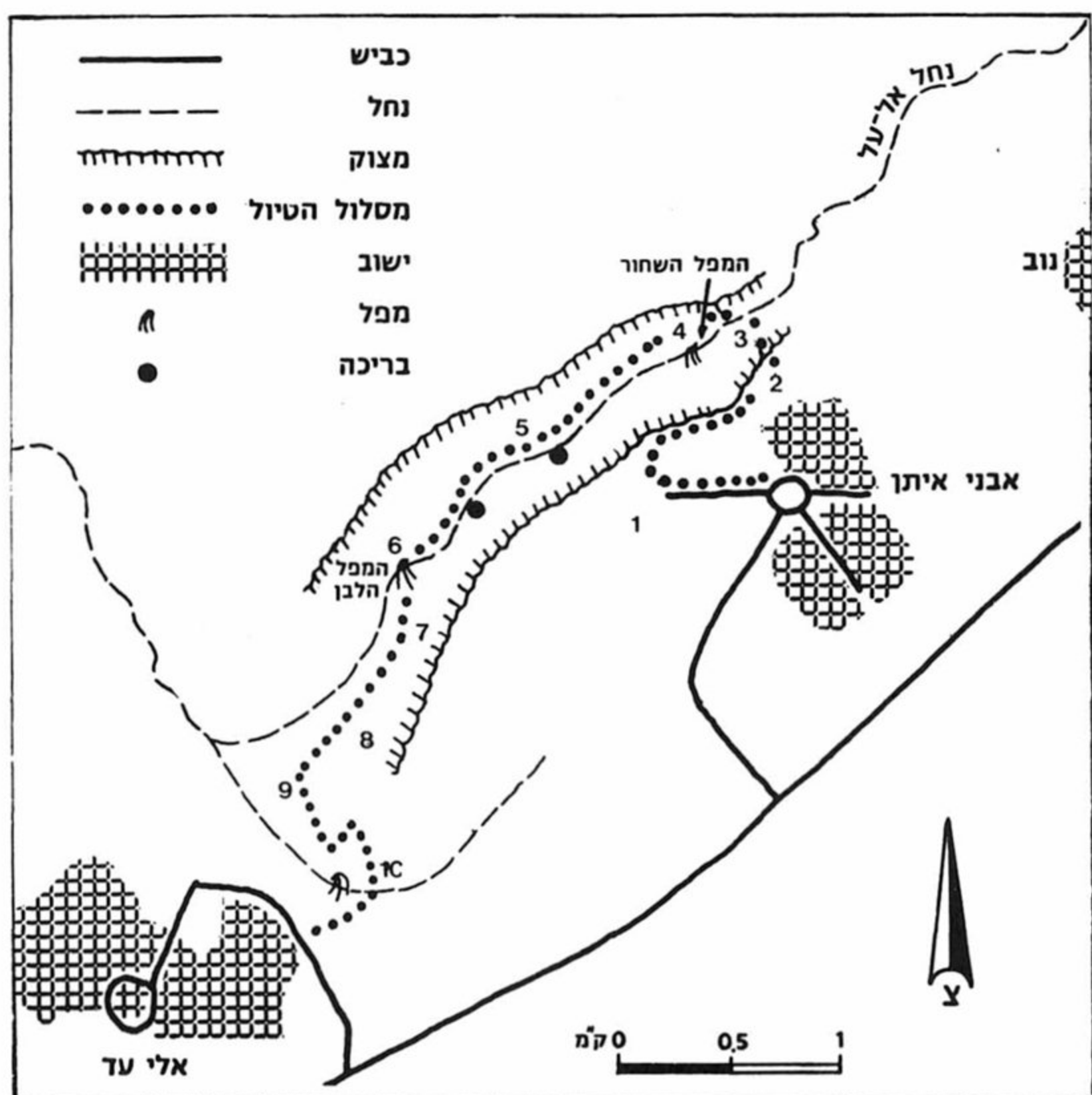
טיולנו מוקדש לנחל אל-על, אחד הנחלים היפים בגולן. בנחל תופעות טבע מעניינות: סבך הרדוף, קנה ופטל, בוסתני פירות, מסלע מעניין ונופים מרהיבים. מעל לכל מצטיין הנחל במפלי מים ההופכים את הטיול לחוויה בלתי נשכחת. נחל אל-על הוא יובלו המזרחי של נחל סמך הנשפך לכנרת. כיוון זרימתו צפון-מזרח דרום-מערב. הוא נקרא בעבר ואדי דופילה, ע"ש ההרדופים הרבים הגדלים בו (דפלה בערבית – הרדוף). תחילת המסלול במושב אבני איתן בק"מ ה־3 על כביש מס' 98, מרמת מגשימים לאפיק (12 ק"מ צפונית-מזרחית מצומת אפיק).

דרך העפר שתובילנו עד לתחילת השביל היורד אל הנחל פונה תחילה ימינה במקביל לגדר אבני איתן ובסמוך לשפת המצוק. בהמשך הופכת הדרך לשביל החוצה ריכוז חורבות (2). אחר כך יורד השביל דרך מטע זיתים קטן (3) לכיוון נחל אל-על. בתום ירידה קצרה נגיע לאפיק, נחצה אותו ונלך בגדתו הצפונית. לאחר כ־700 מ' נגיע אל מעל מפל (4) שגובהו כ־8 מ' המתחת בסלע הבזלת. זהו "המפל השחור", הנקרא כך בשל סלע הבזלת. על שפת המים צומחים שיחי נענע המדיפים ריח מנטה ועצי ערבה. מתחת למפל – עצי דולב ענקיים מרהיבים בצבעי ירוק בהיר בקיץ, ובשלכת כתומה בסתיו. ניתן לרדת למפל בשביל תלול היוצא משמאל למפל (כשפנינו במורד הזרם), ואחר כך לעלות לגדתו הצפונית (הימנית) של הנחל. נטפס על הגדה הימנית, נתבונן לאחור ונצפה על המפל השחור. התמונה מרהיבה במיוחד באביב, כשהזרימה בנחל חזקה ופרחי האביב עוטרים את המדרונות בשלל צבעים. נמשיך בשביל שבמורד הנחל, נעבור מדי פעם בוסתנים של רימונים וזיתים, שעובדו עד מלחמת ששת הימים בידי הבדווים תושבי המקום, אך הם נטושים כיום. בקיץ אפשר לטעום מפירות הצבר, ששיחיהם ניטעו לסימון גבולות הבוסתנים, ובסתיו – מפירות הרימונים.

השביל עובר לאורך הגדה הימנית של הנחל ושיחי השומר. לשומר ריח חריף והוא משמש בתעשיית הערק והמתקים. צבע הקרקע משתנה משחור לחום-אפרפר ומתרבות בה האבנים הלבנות. זהו הסימן שאנו עוברים

מאזור הבזלת לאזור סלעי הגיר. נעבור לבריכה קטנה (5) ששפתה האחת סלע לבן-גירי ושפתה השניה חבויה בסבך ערבות וקנים. הסלע הינו "תלכיד נחלים" המורכב מחלוקי גיר וצור מעוגלים ומזוותים המלוכדים על-ידי גיר שהתקשה. סלע זה שקע בדרום רמת הגולן ומערב הכנרת באגן מים מתוקים מתקופת ה"מיוקן", זמן רב לפני שהחלו התפרצויות הגעש ברמת הגולן. התחתרות הקניון חשפה את שכבות הגיר הקדומות.

נמשיך עם השביל ונטפס במעלה המדרון. מתחתינו עוד בריכה ואחריה נרד חזרה עם השביל המתפתל לכיוון סבך צמחיית האפיק שהפך כאן מעט קניוני. נוכל גם לחזור מספר צעדים בערוץ אל הבריכה ולשוב אל סבך הצמחיה במורד הנחל. נפלס דרך בזהירות בין ענפי ההרדופים, והשביל יובילנו מחוץ לסבך, שוב על הגדה הימנית של הנחל. נחצה את הנחל לגדה השמאלית, ונמשיך למפל הלבן (6). המפל מתחת בסלע גירי לבן שגובהו כ־14 מ'. הגיר הקשה של המפל שייך לתצורת פיק (על שם הכפר הסורי – פיק). ניתן להגיע לתחתית

סמך ואחר כך עקפה את נחל עין-גב המקביל אליו עד הגיעה לסוסייתא, מהלך של כ-25 ק"מ! בהמשך מוליך השביל שמאלה אל שפת המצוק, בעוברו תצפיות מרהיבות. בחורף נוכל לצפות ברבבות זרזירים המתכנסים ללינת לילה מחרישת אוזניים. באביב לעומת זאת, עוטה המקום משטחי פריחה נהדרים של צבעונים, כלניות, נוריות ופרפרניים שונים. בהגיענו למעלה (10) נהנה שוב מנופיו של נחל סמך שמפתחו רחב ומדרונותיו מתונים – דוגמא נאה לנחלי דרום הגולן. בעבר נתקיימו כאן תרבויות כלקוליתיות – וכן מצודות הלניסטיות – כעדות השרידים שנתגלו. המשך השביל יובילנו דרך ערוץ קטן אל בוסתן זיתים וממנו אל כביש אל-על – אליעד, במקום שתמתין לנו המכונית. רויטל היימן

המפל בשביל התלול היוורד אליו בהמשך הדרך. מעל למפל ובמורד הנחל, אפשר להבחין בגלישות גיר ובחריצים המבתרים את המדרון. מאזור המפל הלבן ולכיוון מורד הנחל מתחילה צמחיה ערבית המותאמת לקירות הקירטוניים של הקניון. מהמפל נמשיך על הגדה השמאלית של הנחל. במפגש השבילים (7) נוכל לרדת אל הבריכה שמתחת למפל. הבריכה עמוקה דיה לרחצה ובימי שרב אין טוב מרענון קל במימי הנחל ומנוחה בצל עצי הערבה. מהבריכה נעלה באותו שביל שבו ירדנו, לגדתו השמאלית של הנחל ונמשיך להעפיל במעלה המדרון. בקצה המדרון למעלה, קירות בנויים (8) הנמשכים כברת דרך בקו גובה אחיד. זהו קיר תמך לאמה שהובילה בתקופה ההלניסטית מים לסוסייתא. האמה אספה את מימי נחל אל-על, הובילה אותם על קירות נחל

מבני יהודה לעין-גב

קרן עין גב

מידע כללי: אורך מסלול ההליכה: כ-5 ק"מ. משך ההליכה: כ-4 שעות. העונה: חורף ואביב (אין ללכת בימים גשומים, שכן קיימת סכנת החלקה). ציוד לדרך: מימיה, נעלי הליכה טובות, כובע. דרכי הגישה: א. צומת כורסי, על כביש עין-גב בקעת הבטיחה. ניתן להגיע דרך צומת צמח או מגשר אריק. מכורסי ממשיכים עם הרכב לגולן כ-8 ק"מ, עד למקום בו נראה משמאל מבנה של מפעל. מימין לכביש – שלט המציין את תחילת המסלול. ב. מצומת אפיק על כביש בני יהודה – כורסי, כ-10 ק"מ לאחר הפניה לגבעת יואב ולבני יהודה.

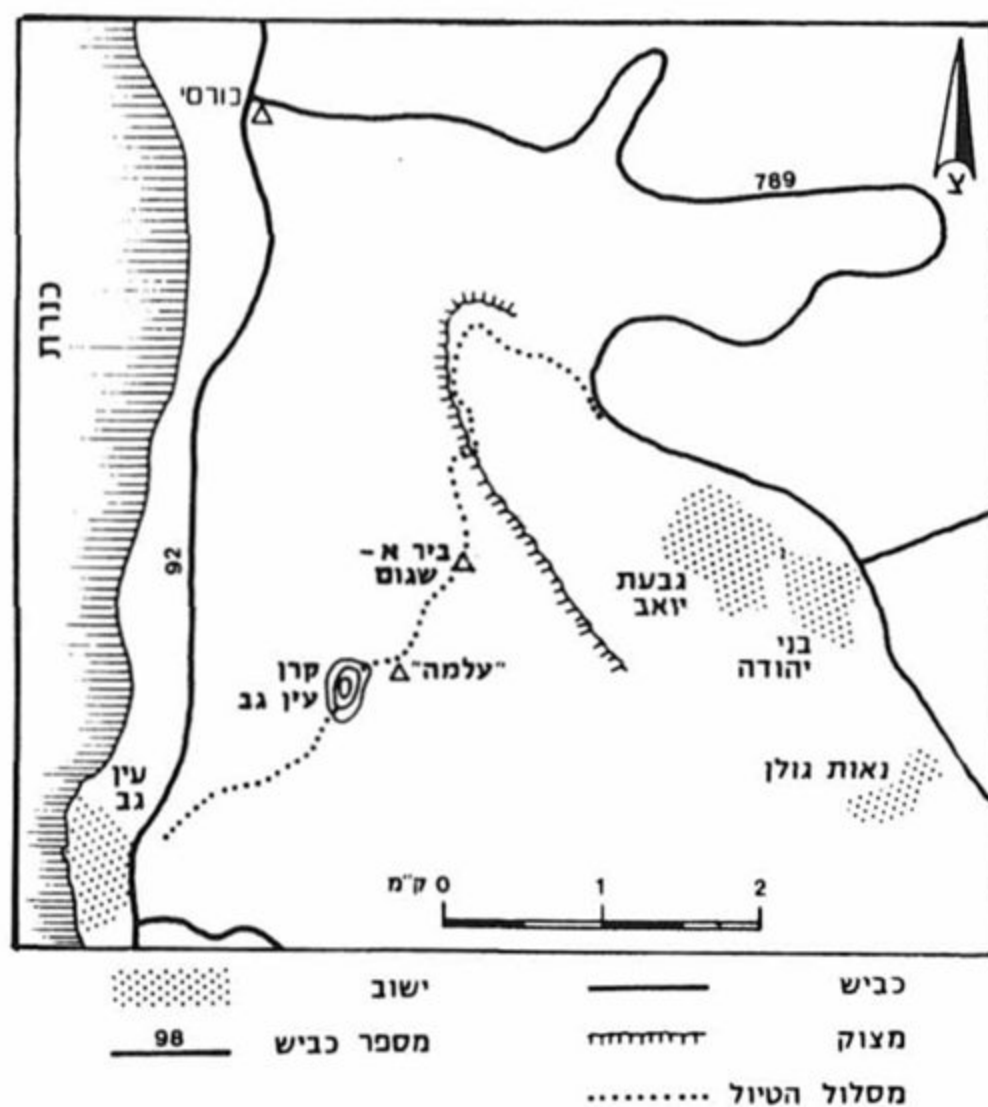
מסלול הטיול מבני יהודה לעין-גב דרך ביר א-שקום וקרן עין-גב משלב מספר נושאים ייחודיים: לאורך כל הדרך נשקפים נופים מרהיבים של הגליל, הכנרת והגולן. המסלול מיוחד מבחינה גיאולוגית ועולם החי והצומח המדברי-ערבתי שבו, ובאזור מצויים עדרי צבאים רבים. לבסוף נבקר במקום שנעשה נסיון חלוצי על-ידי יהודים להתיישב בגולן בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20.

ניסע בכביש העולה מנחל סמך מצומת כורסי עד סמוך למפעלי הגולן. כאן ניצב שלט המכוון אותנו ימינה לדרך עפר, ולתחילת השביל – בני יהודה – עין-גב. ניסע בדרך העפר כ-10 ק"מ כאשר מימיננו נשקף נוף עמק בטיחה ולשמאלנו שדות מעובדים. נגיע למקום שבו הדרך מסתיימת וכאן נעזוב את הרכב. זהו קצה שלוחה שממנו נשקף הנוף המרהיב של בקעת בית ציידה, הכנרת, הגולן והגליל. ראוי אולי לכנות את המקום

"מצפה בני יהודה הצפוני", שכן כ-400 מ' דרומה מכאן נמצא "מצפה בני יהודה".

נמשיך בשביל המסומן בצבע כחול דרומה, בקצה השלוחה, במקום שמתחיל המדרון התלול (יש להקפיד להשאר על קו גובה ולא לרדת. רבים טועים כאן). בעונת החורף והאביב עוטה האזור בפרחי בר יפים. במיוחד בולט אירוס הגלבוע, בעל גוון סגול כהה. לאחר כ-400 מ' נגיע לעמדה סורית אופיינית מקורה בבטון. זהו מצפה בני יהודה ונקרא ע"ש המושבה בני יהודה שהיתה בסוף המאה ה-19 דרומה מכאן, ואשר חודשה לאחר מלחמת ששת הימים כמרכז אזורי ממזרח למצפה. במקום נמצאת אחת התצפיות היפות ביותר של הכנרת ונופי הגליל, הנראים כאילו מונחים על כף היד. בסמוך היה המוצב הסורי נוקיב, שהתפרסם בעקבות תקריות האש הרבות שהיו באזור זה לפני 1967. המוצב נכבש בידי צה"ל ב-1955.

מכאן נלך דרומה בשביל הנמשך עדיין בקצה השלוחה. נרד מערבה לכיוון הכפר ביר א-שקום. יש לזהות בדייקנות את מקום הירידה ולרדת בדיוק בשביל המסומן, שכן מדרום נמצא שדה מוקשים (השדה מגודר). השביל היורד מוליך למעיין המפכה בצל עצי שיזף רחבי נוף. מדרום למעיין מצויים שרידי הכפר ביר א-שקום, שבו התרחש הסיפור המופלא של המושבה בני יהודה בסוף המאה ה-19 וראשית המאה ה-20.

הכנרת וסביבתה במבט מדרום הגולן

שונה מאד מהנוף האופייני לגולן וקרוב בצורתו לנופי הנגב. השילוב של נוף שחון מחד והכנרת – "ימת החיים" מאידך, הוא מפתיע ומיוחד.

השביל עובר באוכף ועולה לגבעה מחודדת הבנויה גם היא קונגלומרט – "קרן עין-גב". על הקרן היתה אחת מנקודות הגבול בין סוריה לישראל לפני 1967. מראש הקרן נשקף נוף הכנרת – קיבוץ עין-גב וסוסיתא, בנוסף למקומות שראינו מלמעלה. נתעכב מעט על הקרן ואז צפויה לנו הפתעה – הירידה מהקרן היא במעין "מגלשה טבעית", תלולה מאד בתוך גיר לבן (אין לרדת משום צד אחר, שכן באזור יש עדיין מוקשים). מתחתית הירידה נמשיך בשביל לדרום-מערב ונגיע לגבעה שעליה גדלים מספר עצים השונים משאר עצי הסביבה, מהם גדולים ורחבי עלים. אלו עצי זקום מצרי, עץ הגדל בטבע בנאות מדבר וגבול תפוצתו העולמי הצפוני (הטבעי) נמצא ליד מעוז חיים. הוא ניטע כאן בשנות ה-30 על-ידי חברי קיבוץ עין-גב שנטעו גם את שאר העצים בסביבה, והמקום נקרא בפיהם "גבעת הייעור".

השביל היורד מגבעת הייעור עובר ליד חורבה ביזאנטית ובה שרידים יפים של בית בד על חלקיו השונים. למרגלות הגבעה מסתיים השביל ליד בור התחמיץ של קיבוץ עין-גב. שלט על הכביש מראה למכוניות את מקום האיסוף.

יצחקי גל

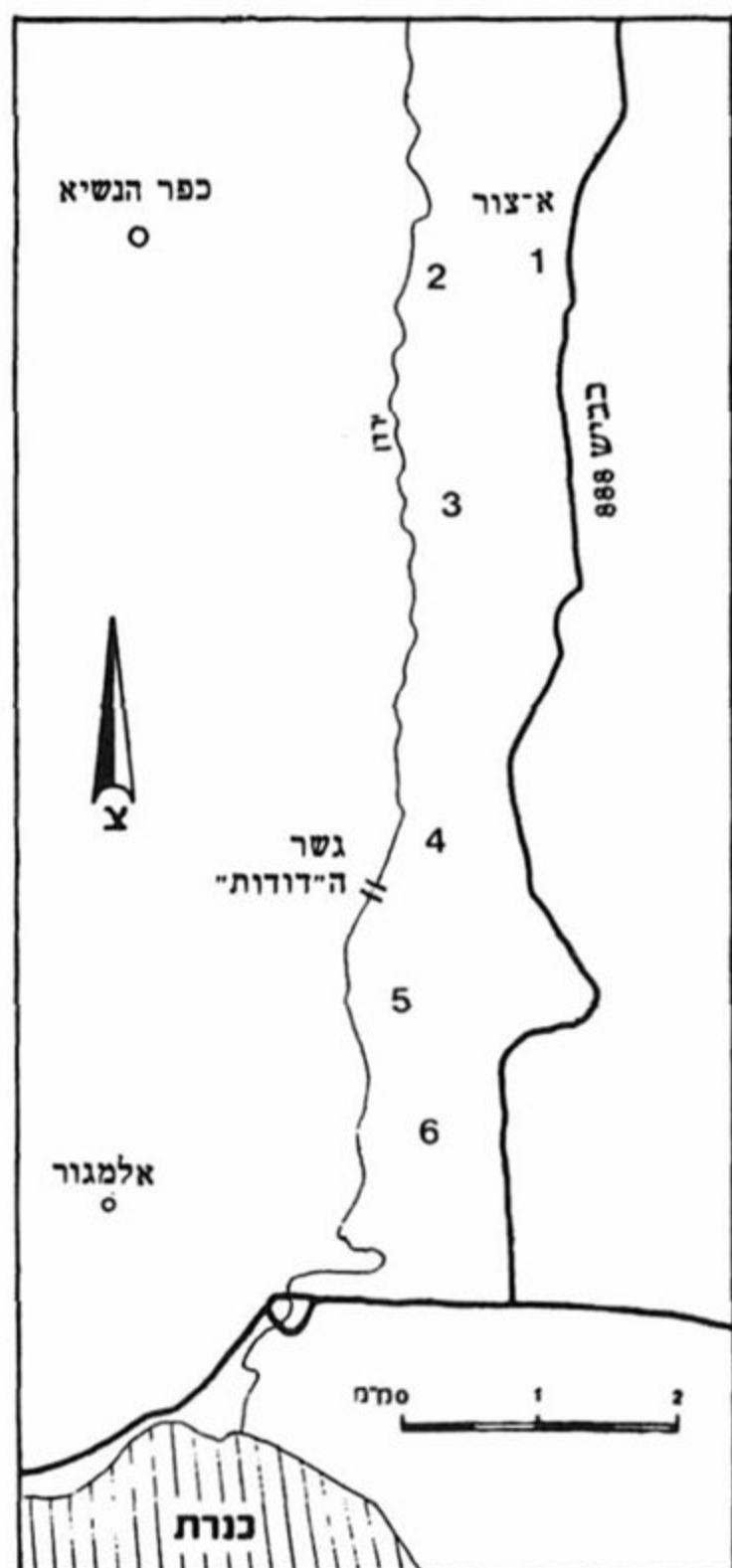
קבוצה של יהודים מצפת בשם "בני יהודה" התיישבה ב-1887 בכפר בקרב האוכלוסיה הערבית. אנשי המושבה ניסו לחיות כערבים, התלבשו כמוהם ולמדו את שפתם. הקשיים הרבים גרמו לכך, שרוב החברים עזבוהו אחרי מספר שנים. ואולם, משפחה אחת, משפחת ברנשטיין, החזיקה מעמד במקום עד 1920, כלומר, 33 שנים! (ר' מאמרו של צ. אילן בחוברת זו). וכאשר נרצח אחד מבני המשפחה במאורעות, נטשו האחרונים את המקום. כאמור, ע"ש "בני יהודה" הוקם לאחר מלחמת ששת הימים המרכז האזורי בני יהודה, סמוך לכאן ממזרח. מהמעין נמשיך דרומה בדרך עפר על גבי שלוחה. ממקום זה נראים לעתים קרובות צבאים, אשר התרבו מאד באזור. הם מהווים מטרד לחקלאות, עד כי רשות שמורות הטבע מתירה לצוד אותם. ניתן לראות ערמות של גללי צבאים, מעין "תחנות ריח" המשמשות את הצבאים הזכרים לסימון תחומי שליטתם, בעיקר בעונת ההזדווגות – בסתיו.

נמשיך דרומה עד לשביל הפונה מערבה, לאורך גדר בקר, ויורד בתלילות לכיוון קרן עין-גב. כאן משתנה המסלע המורכב ברובו מחלוקי אבן מלוכדים (קונגלומרט), עליו גדל באביב מין פרח לבן ונמוך. זוהי הבצלציה, שהינו צמח מדבר טיפוסי, הממחיש את תנאי המקום.

משמאל לשביל נראה את "העלמה של קרן עין-גב". זהו עמוד סלע שנוצר על-ידי בליה של רוח ומים. הנוף כאן

פארק הירדן

מסלול הסיור

מצומת כפר נחום (כרי דשא) ניסע בכביש 87, נחצה את גשר אריק, ובק"מ 9.8 נפנה צפונה (שמאלה) בכביש 888. אחרי 1.4 ק"מ נעבור ליד הכניסה לפארק הירדן (במקום שהנהג יאסוף אותנו בתום הטיול). ליד ק"מ 8 נרד מהרכב לטיול רגלי.

על גבעת בזלת נמוכה בשם א-צור (1), כ-100 מ' ממערב לשלט של הק"מ 8, שרידי מצודה, שהוקמה כנראה בתקופה הכנענית הקדומה. במקום תצפית טובה: בצפון — צפון-מזרח בולט החרמון. משמאל — ג'בל ברוך, שלוחתו הדרומית של הר הלבנון. שמאלה — הרי נפתלי — ממשגב עם בצפון ועד לפסגתם מרון א-ראס

אורך המסלול: 8 ק"מ. משך ההליכה: 4 שעות. העונה: כל השנה — בעיקר באביב ובקיץ. גישה לרכב: המסלול עובר לכל אורכו סמוך לכביש 888 מגשר אריק לבית המכס. מידע נוסף: בי"ס שדה גולן, קצרין. טל: 06-961234

הטיול נמשך לאורך הגדה המזרחית של הירדן בין החולה לכנרת. זה האזור היחיד שבו מתגלה הירדן כנהר של ממש, המצטיין בזרם עז. הירדן מתחלק כידוע ל-5 קטעים: מקורות הירדן, הזרמים בנפרד עד להתאחדותם ליד שדה נחמיה; עמק החולה, שבו הירדן זורם בשיפוע מתון, באפיק שאינו אלא תעלה מלאכותית; אזור פארק הירדן, היורד בתלילות לכנרת; האזור המתחיל מדרום לכנרת, משם יורד הירדן בשיפוע מתון לירמון, ולבסוף הקטע הארוך ביותר של הירדן הזורם מהירמון, בפיתולים רבים דרומה — לים המלח.

מן המחסום שבדרום עמק החולה, ליד גשר בנות יעקב, יורד הירדן מגובה 60 מ' ולאורך 13 ק"מ — לכנרת, הנמצאת בגובה 212- מ'. המים גורפים עמם סלעים ואבנים ויוצרים נוף אשדות מרהיב. השטח מכוסה בבזלת, שעומקה מגיע לכדי מאות מטרים. שפך הבזלת הוא מהרביעון התיכון, שגילו כחצי מיליון שנים. במקומות רבים ניכרות תופעות של "התקלפות בצלית", וכן של נקבוביות, לעתים ממולאות בגיר, היוצר בהן צורות מעניינות. כן נפוצות תופעות של שבירה, ושל התפתחות שכבות חרסית ואדמה קלויה בין שפכי הבזלת. תופעות אלה חשובות כרקע ליצירת גלישות קרקע (להלן). המים חצבו בזרימתם קניון רחב, שעומקו 100 — 200 מ'. קניון זה צעיר מאד ועוצב רק מאז שאגם הכנרת קיבל את צורתו הסופית, לפני כ-17 אלף שנה בלבד. קרקעית הקניון שטוחה, רוחבה 40 — 60 מ' והקירות תלולים. המעבר מקירות הקניון אל רמת הבזלת הוא פתאומי וחד ויוצר "כתף" ברורה, המרוסקת במדרגות אחדות. בטיולנו נשתדל ללכת בכתף זו, המשלבת את נוחות ההליכה עם אפשרויות תצפית. קירות הקניון כמעט רצופים, וכיוונם צפון-דרום. פה ושם הם נחצים באלכסון על-ידי העתקים. יש להניח כי התחתרותו של הירדן כאן אינה תוצאה של חתירה ארוסיבית בלבד, אלא מותנית גם בשברים. התעמקות האפיק או התרחבותו נמשכת גם בימינו, כעדות "הצלקות" שהותירו אחריהן "גלישות" הקרקע במקומות שהמים חתרו מתחת לבסיס המדרון.

שליד מושב אביבים. במערב נראים הר כנען, והעיירה חצור וראש פינה למרגלותיו. קרוב יותר אלינו – כפר הנשיא וטובה בדרום הכנרת. משמאל בולטות פסגות הגולן (מדרום לצפון): קבת קרעא, הר פרס, רכס בשנית, הר יוסיפון, הר שיפון, הר אביטל, הר בנטל, הר חרמונית והר ורדה. מדרום לנו במרחק של פחות מק"מ בולטות שתי גבעות שבהן היו מוצבי הצבא הסורי עד מלחמת ששת הימים: תל משנוק מעבר לכביש מזרחה, והאקליפטוסים שעליו, ששימש כמוצב גדודי, ו"גבעת העץ" (נ"ג 148) עם אלון תבור ענף בודד, ששימשה מוצב קדמי. מכאן הטרידו הסורים רבות את אנשינו, שעבדו בתעלת הירדן.

נשוב לדרך העוברת מצפון לא-צור ונמשיך בה מערבה עד לכתף הקניון (2). נצפה אל הירדן הגועש למטה, נראה את הקניון, את גלישות הקרקע ואת תוואי ההטיה. בשנות ה-50, משתוכנן לראשונה מוביל המים הארצי לפרטיו, התכוונו להעביר את מי הירדן בתעלה מגשר בנות יעקב, אך בשל התנגדות הסורים נאלצנו לשנות תכנית זו. כיום יורדים מי הירדן מגשר בנות יעקב לכנרת, בהפרש גבהים של 270 מ'. בספטמבר 1953 הוחל בהתקנת התעלה מגשר בנות יעקב. בסוף שנות ה-70 הוצע להוליך את מי הירדן בתעלה עד לאזור אלמגור, ולהזרים משם לכנרת באמצעות מפל שישמש להנעת טורבינות לייצור חשמל. הדבר היה כרוך בשינוי אופיו של הנהר, והריסת הקטע היחידי שהירדן עדיין זורם בו זרימה של ממש.

הדרך ממשיכה ויורדת לקניון, חוצה את הנהר בגשר ועולה ממערבו לכיוון כפר הנשיא. נפסח על דרך זו ונשוב מעט מזרחה, לאחר כמה עשרות מטרים נפנה בדרך עפר דרומה. מזה ומזה משתרעים שדות מרעה, העוטים מאמצע החורף ועד לאביב פריחה נהדרת. מרבדי הפרחים הצפופים כוללים כרמלית נאה בצבע ורוד, רבבות כלניות בשלל גוונים – במיוחד בגוון לילך עמוק (הפריחה מגיעה לשיאה בראשית האביב). כדאי לרדת מדרך העפר (הנשארת בוצית אף שבוע לאחר הגשם), ללכת במקביל לה וליהנות מהפריחה (אין להתקרב אל "גבעת העץ" החשודה עדיין במיקוש). האדמה כאן פוריה ומצמיחה עשב רב, אך אופיה התלול והטרשי מקשה מאד על הכשרתה לחקלאות.

כעבור כשני ק"מ דרומה, נעזוב את הדרך המוליכה לדרום-מזרח, נמשיך בשביל דרומה ונעלה לראש גבעת רפיד (3). כאן משתרעות חורבות כפר יהודי מימי התלמוד. משני עברי הירדן נמצאו שרידי בתי-כנסת רבים: ביסוד המעלה, בכפר הנשיא, בכורזים, בכפר

נחום, בבית צידה ובדיכה. מדרום משתרע הפרדס של מושב אניעם (השוכן מזרחה מכאן).

מרפיד נלך 100 מ' מערבה, לתצפית. מראש גבעה נמוכה (4) בשם מוח אבו-לוזה (נ"ג 33) נצפה אל הירדן, בקעת בית צידה והכנרת. נבחין במעברים בין הקטעים השונים של הירדן: אפיק האשדות הישר, אפיק הפזרות, הפיתולים והדלתא בכנרת.

מכאן דרומה משתפלת רמת יהודיה לכיוון בקעת בית-צידה, והצלע המזרחית של קניון הירדן, שהלכנו עליה עד כאן, נעלמת במהירות. מכאן יוצאת תעלת השקיה מזמן הסורים, ואפשר ללכת בה או במקביל לה מדרום לגלישה הגדולה, כ-200 מ' מצפון לכביש צדדי, החוצה את הירדן ב"גשר הדודות": בגשר זה ניסו לעבור "הדודות הטובות" מצפת על מנת להביא עוגות לחיילי צה"ל ב-28.12.75, ומשהוצפה מכוניתם בשטפון נהרגה אחת המתנדבות. הגשר מוצף כיום לעתים קרובות, שכן הצינורות למעבר המים נסתמו חלקית בסחף, ואין מי שיטרח לנקותם.

מדרום לכביש נעבור דרך חורבות הכפר א-דיכה (5), שהיה ישוב בימי התלמוד, כעדות בית-כנסת, ששרידיו נתגלו כאן במאה הקודמת, אך כיום לא נותר להם זכר. לעומת זאת עדיין נראית במקום טחנת הקמח. נמשיך דרומה בין ערוץ הירדן לבין הגבעה שממזרחה לו, בשבילי בקר או על גבי אמת-מים נטושה, עד שנגיע אל פארק הירדן (6). פארק הירדן הוא אתר טיולים ובילוי שהותקם על-ידי אגף היעור של הקרן הקיימת לישראל. הותקנו בו גישה לרכב, שבילים נוחים להולכי רגל בתוך סבך צומח של הירדן, מי-שתייה, פינות שהיה ואכילה ועוד. טחנות קמח מטיפוס טחנות המגלש שוקמו בפארק באופן חלקי. הן שונות מן המקובל בארץ (טחנות ארובה), בנצלן את כוח המים פחות ביעילות. טחנות מגלש נמצאו בארץ רק במקומות מעטים נוספים: בירקון, בנחל התנינים ובנעמן. ואכן, לא מקרה הוא שדווקא כאן הן "בלתי יעילות", שהרי זהו אחד המקומות היחידים בארץ אשר בשל עודפי המים אין כל צורך לחסוך בהם! בצפון הפארק – שרידי מבנה מוזר המורכב מעיגולי אבן המשולבים זה בתוך זה, בדומה לגלגל רפאים (רוג'ום הירי), הנמצא 16 ק"מ מזרחה מכאן – אולי מן התקופה הכנענית הקדומה. פארק הירדן מתוכנן להקיף את כל קטע הירדן מגשר בנות יעקב ועד לכנרת, ואת המדרונות היורדים לירדן. אולם עד כה הוכשר רק חלק מצומצם זה, הנקרא רשמית בשם "המוקד הדרומי של פארק הירדן", וכשאומרים היום "פארק הירדן" – מתכוונים רק אליו.

מיכה לבנה

מקור התמונות והאיורים

הדרוזים בגולן (עמ' 112-116): באדיבות ארכיון קק"ל.

גמלא (עמ' 119-132): כל התמונות באדיבות משלחת גמלא, למעט עמ' 120 ארכיון קק"ל, ועמ' 128 זאב רדובן. ביצוע השרטוט בעמ' 125: הוצאת כנה.

קלעת נמרוד (עמ' 139-140): עמ' 139 קק"ל, עמ' 140 באדיבות מירון בנבנשתי.

בניאס (עמ' 133-136): עמ' 134 זאב רדובן; 135 תחריט מאת לורטה (1875).

הסולטאנות האיובית (עמ' 137-138): הדפס מאת פן, 1880.

בתיכ"נ בגולן (עמ' 141-161): כל השרטוטים והצילומים באדיבות צבי מעוז ואגף העתיקות. זכרונות מחמת גדר (עמ' 162-167): האיורים והצילומים באדיבות פרופ' אביגד.

המרחצאות בחמת גדר (168-174): השרטוטים והצילומים באדיבות יזהר הירשפלד. (הצילומים: זאב רדובן).

המוזיאון בקצרין (175-178): הצילומים באדיבות המוזיאון המקומי, למעט עמ' 177, זאב רדובן.

סיורים בגולן (עמ' 181-201): המפות והשרטוטים כמו גם מרבית הטקסט באדיבות החברה להגנת הטבע. צילומים בעמ' 182, 191, 196 באדיבות המכון לחקר הגולן. עמ' 193 באדיבות "במחנה" (צילם עוזי קרן). 198 מרכז ההסברה; 195 ארכיון קק"ל; שאר הצילומים זאב רדובן.

גיאוגרפיה של הגולן (עמ' 11-15): עמ' 13-14, ארכיון קק"ל.

הצומח בגולן (עמ' 16-19): התמונות והאיורים באדיבות המחבר.

ערכי טבע ונוף (עמ' 20-40): התמונות באדיבות ארכיון קק"ל למעט עמ' 22ב', 32, 33ב' באדיבות המכון לחקר הגולן, ועמ' 28 באדיבות ירמיהו רמון.

אתרים פרהיסטוריים (עמ' 45-48): עמ' 45 באדיבות צ. מעוז.

התרבות הכלקוליתית בגולן (עמ' 49-55): התמונות באדיבות אגף העתיקות והמוזיאונים והמחברת.

הדולומנים בגולן (עמ' 56-59): התמונות באדיבות אגף העתיקות והמוזיאונים והמחברת.

הגולן בימי בית שני (עמ' 69-76): עמ' 72 באדיבות צבי מעוז.

הגולן והקרבת גמלא (עמ' 77-81): עמ' 78 זאב רדובן, עמ' 80 באדיבות ש. גוטמן.

תולדות היטורים (עמ' 82-83): התמונה באדיבות ש. דר.

הגולן מהתקופה הביזאנטית ועד לזמן החדש (עמ' 84-86): עמ' 86 משה ענבר, 87 זאב רדובן.

הגולן במלחמת ששת הימים (עמ' 89-96): עמ' 89 ארכיון קק"ל, 95 זאב רדובן.

מאה שנות התיישבות בגולן (עמ' 99-104): עמ' 100, 104 באדיבות זאב וילנאי. עמ' 99-102, באדיבות יד בן צבי.

ההתיישבות בגולן כיום (עמ' 105-111): התמונות באדיבות ארכיון קק"ל, למעט עמ' 107 מרכז ההסברה.

תיקונים והשלמות

ההתיישבות בגולן כיום (עמ' 105):

להכנת מאמר זה נעזרנו בעבודתה של דליה רזנפלד, שנעשתה במסגרת החוג לגיאוגרפיה באוניברסיטת חיפה.

הצילום בעמ' 40 מעשה ידי דן קלע.

„אריאל” - כתב עת לידיעת הארץ

כתב העת "אריאל" (מקודם קרדום) יוצא לאור על-ידי הוצאת אריאל זו השנה השישית ברציפות. מעתון "סתמי ולא חשוב", כהגדרת "ידיעות אחרונות", שראה אור במסגרת פנימית מצומצמת, הוא הפך לכתב עת רב יוקרה, שהוא בבחינת "ספרות חובה" למדריכים, סטודנטים ותלמידים, ולכל העוסקים בלימודי ארץ-ישראל ועברה. החוברות מומלצות כחומר יסוד בחוגים לידיעת הארץ ובאוניברסיטאות. המאמרים, הכתובים ברובם על-ידי חוקרים מן השורה הראשונה, מוגשים בלשון בהירה, ובאופן השווא לכל נפש, והם מלווים באיורים ותצלומים רבים.

חוברות שראו אור עד עתה

מבחר מאמרים בידיעת הארץ (מס' 1 — 11)	א"י במאה הי"ט והחקלאות המסורתית (מס' 34)
עדות ומיעוטים בעיר העתיקה (מס' 9)	ערי א"י ואתריה בתקופה הצלבנית (מס' 35 — 36)
דרך היסורים (מס' 12)	חיפה ואתריה (מס' 37 — 39)
בנתיב עולי הרגל לארץ הקודש (מס' 13 — 14)	מבחר מאמרים בגיאוגרפיה של א"י (מס' 40 — 41)
יפו ואתריה (מס' 15)	כנסיית הקבר בירושלים (מס' 42 — 42א)
ירושלים הבלתי ידועה (מס' 16 — 17)	ירושלים הבנויה (מס' 43)
קיסריה ואתריה (מס' 18)	ירושלים כעיר שחוברה לה יחדיו (מס' 44 — 45)
נצרת ואתריה (מס' 19)	ירושלים — אתרים וסיורים בעיר (מס' 46)
הר תבור וסביבתו (מס' 20)	המאחדת (מס' 47)
ירושלים ואתריה (מס' 21 — 23)	תור הזהב של ספרות הנוסעים (מס' 48)
עכו ואתריה (מס' 24 — 25)	רמת הגולן (מס' 50 — 51)
לבנון (מס' 26 — 27)	
יריחו וסביבתה (מס' 28 — 30)	
גיאוגרפיה היסטורית של א"י (מס' 31 — 32)	
ירושלים, בניינים בעיר החדשה (מס' 33)	

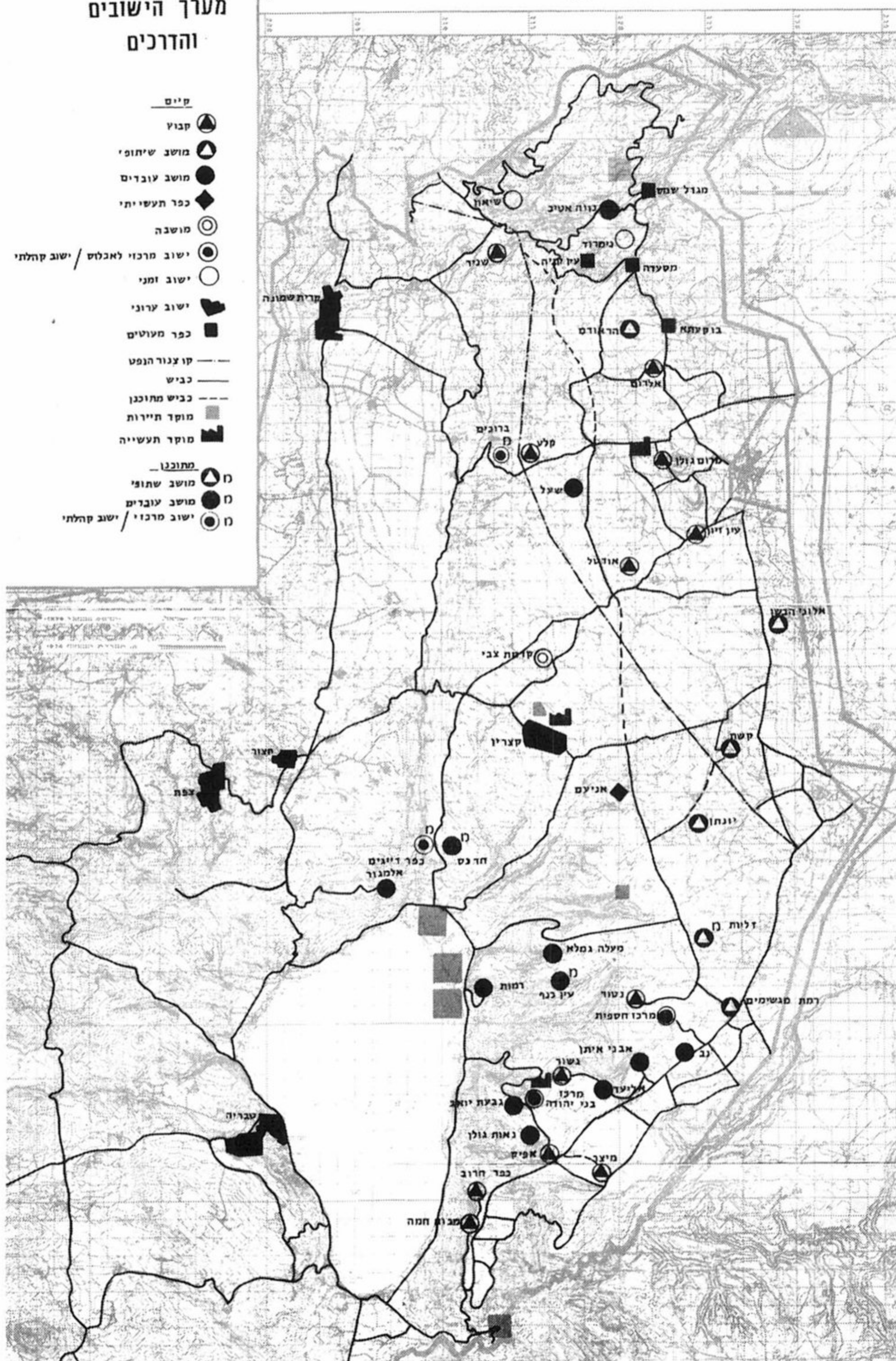
בהכנה

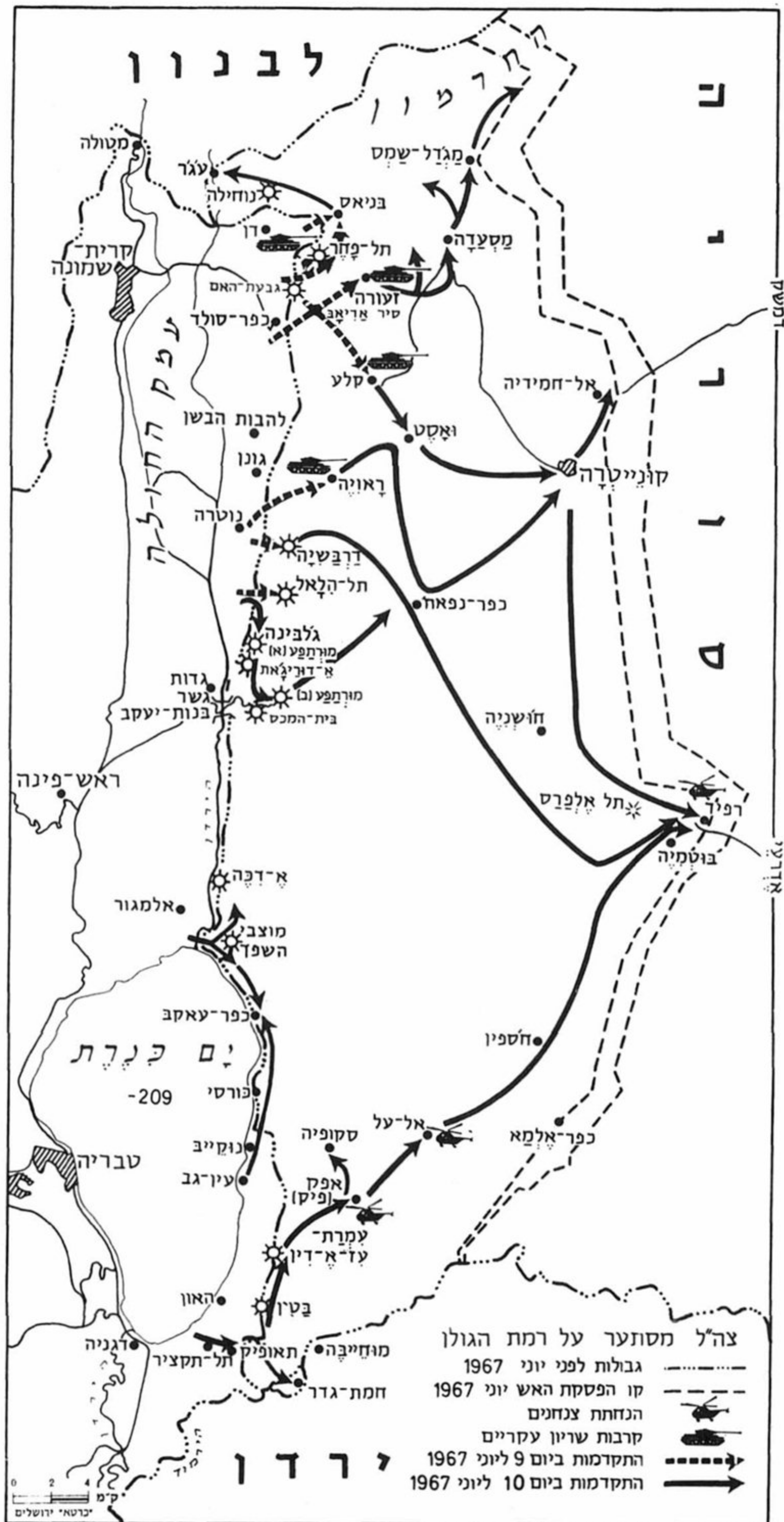
☆ תל-אביב ואתריה	☆ באר שבע ואתריה
☆ בתי כנסת בגליל ובגולן	☆ הר הבית ואתריו
☆ עמק אילון והדרך לירושלים	☆ חברון ואתריה
☆ מפעלו של שיק בירושלים	☆ השומרון ואתריו
☆ שכם ואתריה	☆ עמק החולה
☆ ערי הנבטים בנגב	

1984 - 1994

והדרכים

מפת כיבוש הגולן במלחמת ששת הימים

מכון אבשלום לידיעת הארץ

- מסלול 1: מגבעות הקרב לרכס חבושית
- מסלול 2: מעמק מן להר כחל, אתר סנאים-נוה אטי"ב
- מסלול 3: מנבי חזורי עד למצודת נמרוד
- מסלול 4: מנמרוד דרך נבי איליה, אל גלישת סער ועין קיניה
- מסלול 5: ממפל הבניאס דרך נחל חרמון לשאר ישוב.

ייחודו של פרסום זה בקשת הרחבה של משתתפיו, באופיים הראשוני של המאמרים ובאופן הגשתם השווה לכל נפש. בקובץ נוטלים חלק חוקרים וכותבים מן השורה הראשונה והוא כולל את תחומי ההתעניינות העיקריים: גיאוגרפיה, טבע ונוף, ארכיאולוגיה והיסטוריה, אוכלוסיה והתיישבות ולבסוף – אתרים וסיורים. פרסום זה מהווה חומר יסוד להכרת הגולן לא רק לחוקרים ואנשי מקצוע אלא גם לציבור הרחב.

תמונת השער: גמלא (צילם: אברהם גרייצר)
שער אחורי: למעלה, חמת גדר (צילם: אברהם גרייצר)
למטה, נוף בדרום הגולן והכנרת ברקע (צילם: שמואל שפרמן)